

ГОДИШНИКЪ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ — КНИГА XXXIII. 7.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ HISTORICO PHILOLOGIQUE — TOME XXXIII. 7.

НЪКОЛКО ТЪМНИ ЕПИЗОДА
ОТЪ ЖИВОТА НА РАКОВСКИ
ВЪ 1853—54

ОТЪ
ПРОФ. М. АРНАУДОВЪ

QUELQUES ÉPISODES OBSCURS
DE LA VIE DE RAKOVSKY
PENDANT LES ANNÉES 1853—54

PAR
M. ARNAOUDOV

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR

1937

Нѣколко тѣмни епизода ОТЪ живота на Раковски въ 1853–54

ГЛАВА I

Раковски като дервишъ-бекташия

I. Интересъ на биографитѣ къмъ личността на Раковски. — Съ какво Раковски буди удивление и почитъ у съвременницитѣ си. — Импулсивното въ решения и действия; твърдостъ и самообладание въ трудни моменти; где трѣбва да търсимъ истината на живота му. — II. Съобщение на Драганъ Цанкова за постѣпване на Раковски въ орденъ на бекташиитѣ: версията на Д. Юруковъ. — Шефѣтъ на полскитѣ емигранти въ Цариградъ натоварва Раковски съ съставянето на една чета, която да провъзгласи въ Балкана българската свобода. — Раковски постѣпва преводачъ при Омеръ паша и отива при Дунавската армия. — III. Показания на Филипъ Симидовъ, възъ основа на спомени отъ Др. Цанковъ. — Смѣсъ отъ „поезия и правда“ въ чутото нѣкога и записаното по късно. — Версията на Симидова, сравнена съ тая на Юрукова. — Показанията на Цанкова въ анкетата на проф. Шишмановъ. — Отношенията между Цанкова и Раковски следъ унията: взаимитѣ имъ неблагоприятни преценки. — IV. Какъ Цанковъ запознава Раковски съ поляка Пшевлочки и какъ Раковски постѣпва въ орденъ на бекташиитѣ. — Нанка Търпанка за дервишлика на брата си. Изложението на Раковски за дервишитѣ въ поемата Горски пѣтникъ. — Раковски посещава като дервишъ едно дервишко теке въ 1854 г. Защо той крие участието си въ орденъ, предъ свидетели и въ Житието си? — V. Повестьта Изступлений дервишъ на Раковски отъ 1858 г. — Поводъ за възникването ѝ, като подражание на Лукиановитѣ диалози. — Защо Раковски развива възгледитѣ си по Източния въпросъ подъ маската на дервишъ? — Доколко е оправдано предположението за личенъ опитъ като основа на фикцията.

I

Като малцина мѣже на нашето Възраждане, а може-би и като никой другъ, извънъ Ботйова, Раковски се радва на едно изключително внимание отъ страна на биографитѣ. Ако за нѣкои крупни дейци отъ тази епоха ние нѣмаме дори що-годе задоволителни първи опити за една биография, то за Раковски такива опити сѣ правени по-често, а и отдѣлни сериозни проучвания върху разни моменти отъ живота му сѣщо не липсватъ. Достатъчно е да се помснатъ — следъ некритичнитѣ по-стари биографски очерки отъ Ч. Поповъ, Ив. Адженовъ и други — по-обстойнитѣ документални общи биографии

или специални монографии отъ Б. Петровъ, Б. Пеневъ, В. Киселковъ, К. Раковски, М. Балабановъ, Ив. Д. Шишмановъ, Ст. Романски и менъ, за да се види, че къмъ Раковски нашата историческа наука се е отнасяла съ значително по-голямъ интересъ, отколкото къмъ П. Р. Славейкова напр., макаръ животътъ и дѣлата на последния да заслужаватъ същото грижливо изследване. Особеното внимание, което се е обръщало къмъ Раковски, се дължи не само на значителната му роля въ националното ни раздвижване къмъ срѣдата на XIX вѣкъ, но и на самия буренъ животъ и на горещия темпераментъ на този великъ борецъ за свободата и просвѣтата на българския народъ. И ако въ заслуги могатъ да му съперничатъ и други издигнати личности на епохата, то въ промѣнчива лична сждба, въ страсть за приключения и въ хероично напрежение на волята при догонване на начертанитѣ цели той почти нѣма съперници. Тъкмо съ тази страна на характеръ и подвижничество Раковски е будѣль отъ рано, и още приживѣ, силно любопитство, примѣсено съ възхищение у едни, съ недоумение у други. Толкова превратности по житейския пѣтъ на Раковски, толкова мъчителни изпитания и преследвания, толкова неустрашимъ духъ, поддържанъ и до последенъ часъ, не сж могли да не поразяватъ въображението на съвременницитѣ.

Още юноша въ гимназията, Раковски занимава съгражданитѣ си въ Котелъ и българитѣ въ Цариградъ съ своя буенъ патриотизъмъ и своитѣ младежки увлѣчения, при което неговъ кумиръ и вдъхновителъ е все тъй смѣлиятъ и готовъ на самопожертвуване за народа си Неофитъ Бозвели. Малко по-късно, като организаторъ на Браилския бунтъ отъ 1842 г., той е спечелилъ вече славата на безразсѣденъ въ храбростта си младежъ, който се упива отъ примерѣ на вуйка си, Георги Мамарчевъ. Съчетавайки, обаче, традициитѣ на Бозвели и на Мамарчева съ наследенитѣ отъ баща си добродетели, той ще бжде дотолкова по-честитъ отъ всички тѣхъ, доколкото ще може да пожене по-голямъ успѣхи и да види широкъ кръгъ последователи, пригърнали идеала му и тръгнали по стѣпките му. Негови прѣки ученици сж еднакво и Л. Каравеловъ и Хр. Ботйовъ, В. Левски, Ст. Караджа, Василь Друмевъ и т. н. Следъ толкова опасни примеждия, и поученъ отъ жестокъ опитъ, той пакъ нѣма да укроти кръвта си и ще застане въ центъра на непримиримата борба срещу Фенеръ и срещу турската тирания. Като хайдутинъ, като публицистъ, като писателъ и като ученъ историкъ и етнографъ той ще действува неуморно за победа на българската идея и фанатизмътъ му ще заразява множество млади души, проникнати отъ чувство на дългъ и на честь въ името на отечеството. Въ пълна противоположностъ къмъ Байрона, който мисли, въ омразата си къмъ известни английски срѣди и кога потегля да се бори за освобождението на Гърция: „Коститѣ ми биха се

отказали да почиватъ въ английски гробъ“, нашиятъ Раковски ще изповѣдва, изъ неизкоренимото си родолюбие: „Азъ съмъ всѣкоги билъ българинъ и ще бжда не само до гробъ такъвъ, но още и после смъртта ще оставя завещание, и прахътъ ми да се не смѣси съ друга народност“.¹ Смъртта на Раковски въ надвечерието на великитѣ събития, които той предугажда и подготвя между българитѣ, туря край на безброй тревоги и внушения, но тя подчертава още по-ярко изключителното естество на волята му и на талантитѣ му. Около неговото име и неговитѣ подвизи се създаватъ легенди, които не знае никой другъ двигателъ на революционното или на културното народно дѣло. Ако още въ 1839—1840 г. мирнитѣ просветители Иванъ Богоровъ и Иванъ Добровски сж очудени отъ патриотичната екзалтация на Раковски, тогава ученикъ въ Цариградъ; ако въ 1858 г. Славейковъ признава за емигранта Раковски: „Азъ зная неговата пламенна душа и почитамъ неговото тѣй да кажа неистово родолюбие, което не е дадено всѣкому“; то Иванъ Вазовъ, въ Епопея на забравенитѣ отъ 1883 г., ще запечатва въ пропити отъ патосъ и изпълнени съ удивление стихове такъвъ образъ на революционера:

Мечтателъ безуменъ, образъ невъзможенъ,
 На тъмна епоха синъ бодъръ, тревоженъ...
 Душа пълна съ буря, съ блѣсъкъ и съсь нощъ...
 Твоятъ животъ цѣлий бѣше единъ блѣнъ!...
 Единъ само буденъ въвъ толкова спящи...
 Тукъ мждрецъ замисленъ, тамъ луда глава,
 Мраченъ узникъ въвъ Стамбулъ, генералъ въ Балкана,
 Поетъ и разбойникъ подъ сжща премѣна...

Вазовъ излиза при своята епическа възхвала отъ единъ установенъ въ паметта и въображението на съвременнитѣ портретъ, отъ една устна и писменна традиция, въ която, като изключимъ възторжения тонъ, всичко иска да бжде съобразно съ самата действителностъ. Защото несъмнено тази поетическа характеристика, освободена отъ условнитѣ хиперболи и сведена къмъ прозаическата си основа, улучва вѣрно оригинала. Касае се при Раковски за една емоционална, волева и интелектуална личностъ, която поразява съ изпжкналитѣ си черти и органическата си цѣлостъ. Бие тукъ на очи, при реалната основа, както благородството на идеитѣ за общественъ дългъ и любовта къмъ всѣко историко-филологическо знание, което може да послужи на националното въздигане, така и склонността къмъ опасни предприятия, неизтощимата енергия въ отстояване на плановетѣ, повисеното чувство на лично достойнство и способността за нравствени

¹ Ч. Поповъ, Чърти изъ живота на С. С. Раковски (1893), 91.

компромиси, които биха спънали по-слаби и колебливи души. Безъ да навлизамъ сега въ по-обстойни психографски разяснения, каквито съмъ давалъ вече веднажъ,¹ искамъ да се спра само на една особеностъ въ този сложенъ и своеобразенъ вжтрешенъ свѣтъ: на импулсивното въ решения и действия. Имамъ предъ очи не тъкмо безразсудното въ жизненитѣ ламтежи и кроежи на човѣка, а неударжимо-смѣлото и дори невѣроятното, което бързо поставя всички съображения на ума въ услуги на волевия лайтъ-мотивъ, както той съ необходимостъ произтича отъ нѣкои съкровени разположения и отъ инстинкта за самосъхранение. Почти всѣкога Раковски реагира на впечатления и на стечения на обстоятелства, които го поставятъ на изпитание, съ твърдостъ и самообладание; и често той попада на хрумвания, които граничатъ съ ексцентричното за други натури, по-малко гъвкави въ приспособяването си къмъ нуждитѣ на момента. „Луда глава“ може да бжде нареченъ той само въ този преносенъ смисълъ, че схваща трудната задача откъмъ най-рисуваната ѝ страна, — макаръ и само откакъ правилно е преценилъ изгледитѣ за успѣхъ. Грижата за нѣкои странични последици го занимава само дотолкова, доколкото трѣбва да се спаси най-ценното — животътъ или честта. Отъ тази гледна точка Раковски се явява представителъ на ония екзалтирани натури, които не изключватъ въ дѣлата си нито зрѣла разсудливостъ, нито ловко пригаждане. „Тактътъ“ на този протей зависи отъ множество мотиви, така че подчинение и примирение въ едни случаи е тѣй естествено за него, както отпоръ и отчаяна съпротива въ други. „Авантюристичната“ жилка, която той дължи на майчиния си родъ, е подчинена на една целесъобразна метода; и въ научнитѣ си теории или въ революционнитѣ си опити той ще влага само толкова фантастика, толкова произволъ, колкото разумътъ му и добре разбиранитѣ му интересъ търпятъ. Така „истината“ на живота у този тѣй релефно очертанъ за въображението ни мжжъ трѣбва да се търси на границата между нормалното за всички и нормалното за него, безъ страхъ отъ видими противоречия и мнима неправдоподобностъ въ нравствения образъ, възгледитѣ и действията му.

II

Между случкитѣ въ живота на Раковски, гдето ярко поличава всичко проблематично, всичко загадъчно и оригинално на духа, спадатъ и три-четири епизода, недостатъчно уяснени отъ биографиитѣ въ тѣхната сжщина или въ тѣхнитѣ подбуди и обстоятелства. Сведенията, съ които разполагахме

¹ „Раковски и Горски пжтникъ“, СбБАН. IX (1917), 10 нт.

до сега, не даваха основания за правилни заключения или осветления; нѣкои отъ тѣхъ будѣха дори пълно недовѣрие, при съмнителното естество на споменитѣ или причудливия характеръ на случкитѣ. Нѣколко нови вести, открити въ постари устни показания или въ писани извори, идватъ да вдигнатъ отчасти булото, спуснато надъ миналото, така че „легендитѣ“ или фрагментарнитѣ загатвания получаватъ донегде своята реална историческа стойностъ. Разбира се, и този пътъ между документална сигурностъ и хипотеза за истинностъ не би могло да се тегли рѣзка разграничителна линия, както ще стане ясно отъ следващитѣ издирвания.

Единъ отъ най-любопитнитѣ епизоди въ романтичното житие на Раковски образува, несъмнено, разказътъ за неговото постѣпване въ нѣкакъвъ дервишки орденъ. Доколкото виждамъ, никой отъ досегашнитѣ биографи не е засѣгалъ нито съ една дума този толкова интересенъ моментъ отъ вътрешенъ и външенъ животъ на автора на Горски пѣтникъ. Единствено азъ, въ книгата си върху Раковски отъ 1922 г., бѣхъ споменалъ пжтемъ за това. Като говоря, именно, за прибирането на Раковски въ Цариградъ, следъ разпускането на четата му въ Балкана презъ 1854 г., азъ забелязвахъ: „Незнамъ доколко има право Драганъ Цанковъ, когато разказва, че Раковски билъ се преоблѣкълъ тогава като дервишъ, съ обрѣсната глава, и живѣялъ въ едно дервишко теке“.¹

Осланяйки се тукъ само на случайното свидетелство на Драганъ Цанкова, нѣкогашенъ близъкъ приятель на Раковски въ Цариградъ, азъ се колебаехъ да му придамъ сериозно значение. Причината бѣ, отъ една страна, че никой другъ постаръ мемоаристъ не загатваше нѣщо подобно, въпрѣки голѣмата слабостъ на близкитѣ около Раковски да приписватъ разни баснословни подвизи на бунтовника. Причината бѣ, отъ друга, че не можехъ да се довѣря на едно съвсемъ изолирано показание, дадено при това не направо отъ Драганъ Цанкова, човѣкъ иначе положителенъ и врагъ на легендитѣ, а отъ приятеля и почитателя му Даниилъ Юруковъ. Именно, въ вестникъ Балканска трибуна отъ 1911 г., брой 549, този Юруковъ бѣ помѣстилъ статийката си, озаглавена „Единъ споменъ за дѣдо Цанковъ“, която бѣхъ челъ на времето и отъ която собствено излизахъ, когато изказвахъ съмнението си по-късно относно дервишлика на Раковски. Отнасяйки се въ 1922 г. скептически къмъ всички подобни вести, азъ оставихъ безъ особено внимание този кратъкъ разказъ, който сега, въ освѣтлението на други разкази и показания, добива малко по-другъ и като че ли достовѣренъ характеръ.

Даниилъ Юруковъ, родомъ отъ Брацигово, е известенъ като политически сподвижникъ на Константинъ Величкова въ

¹ Срв. моя Г. С. Раковски. Животъ, произведения, идеи (1922), 54.

Източна-Румелия и като единъ отъ основателитѣ на Народната партия тамъ. По-късно той е съчувственикъ на Цанкова и последователъ на К. Стоилова, при което въ центъра на политическото му вѣрую стои русофилството и привързаността къмъ конституционно-парламентарния режимъ. Въ своитѣ хубаво написани Спомени изъ политическия животъ на България (1932) той излага подробно всичко видѣно и преживѣно между 1858 и 1918 г., като между другото се спира и на емигрантството си въ Цариградъ презъ 1886—87 г. Преследванъ тогава отъ русофобския режимъ въ България, той забѣгва въ турската столица и дружи тамъ съ нѣкои емигранти отъ лагера на Цанкова.¹ И при обсъждане на положението въ България често споменитѣ връщатъ този приятелски кръгъ къмъ по-далечното робско минало, изпълнено съ блѣнове за честита и честно управлявана България. Но не въ своитѣ систематично изложени бележки за този периодъ отъ живота си, а въ една случайно вестникарска статия, подсказана отъ незнаенъ за насъ поводъ, Юруковъ разказва за чутото отъ Драганъ Цанкова върху единъ любопитенъ епизодъ изъ живота на Раковски презъ 1853 или 1854 година. Именно, като ходѣлъ често на гости у Цанкова въ Цариградъ и като излизалъ по нѣкога на разходка съ него изъ гористата околности на Буюкъ-дере, Юруковъ чува веднажъ отъ него една твърде занимателна „историйка“, въ свръзка съ русофилството и русофобството на нѣкои българи. „На младини и азъ бѣхъ русофобъ“, забелязалъ Цанковъ. И разказалъ, какъ нѣкога билъ голѣмъ приятели на полскитѣ емигранти отъ 1848 г. въ Турция, и какъ билъ усвоилъ отъ тѣхъ убеждението, че руситѣ не само сж врагове на българската култура, но че се и домогватъ да обсебятъ българскитѣ земи. Веднажъ — това било следъ пристигането на князь Меншиковъ въ Цариградъ презъ 1852 г., — шефътъ на полскитѣ емигранти срещналъ Цанкова и го запиталъ: „Можете ли ми намѣри 20 души българи, които да отидатъ на Стара-планина, за да извикатъ: да живѣе свободна България?“ Цанковъ, очуденъ, възразява: „Какъ тѣй, ами после турцитѣ?“ Но полякътъ го успокоилъ, че всичко става съзнанието на правителството и че се касае „да се помогне на политиката на Европа противъ Русия“. Въпросътъ билъ тамъ, че Русия искала права за християнитѣ на Балканитѣ, а Европа щѣла да ѝ каже: „Нѣмашъ право да се застъпвашъ за християнитѣ, — ето българитѣ сами ще се освободятъ“.

Драганъ Цанковъ, на дѣха нѣ съ русофобски идеи отъ поляцитѣ и отъ тѣхнитѣ помощници иезуититѣ (т. е. католицитѣ отъ ордена на лазариститѣ въ Санъ-Бенедето, Цариградъ), и до вѣрчивъ, като всѣки младъ човѣкъ, се сѣтиль тогава за Раковски. И продължава спомена си така: „Сава Раковски по

¹ Д. Юруковъ, Спомени (1932), 158 нт.

това време се намираше въ едно дервишко теке въ Рекидъръ. Той като търговецъ бѣше изгубилъ състоянието си, живѣеше въ текето, за да се храни. Азъ отидохъ и го намѣрихъ. Той се беше облѣкълъ въ дервишки дрехи и бѣ съ бръсната глава, като дервишъ. Попитахъ го: що търсишъ тука, бе кюлхане? Отговори ми: що да правя? — трѣбва да се яде! Тогава азъ му казахъ, че има за него една работа. Той напусна текето и дойде ведно съ мене. Ние, заедно съ шефа на полскитѣ емигранти, отидохме въ френското посолство, гдето дадоха пари на Раковски да се облѣче и въоръжи 20 души и за него особени 500 лири турски, а менъ дадоха пари, за да отида въ Свищовъ и да почна издаването на единъ вестникъ, съ който да проповѣдвамъ, че България трѣбва сама да се освободи“. Цанковъ отишълъ първо съ Раковски въ Стамболъ и облѣкли, въоръжили и снабдили съ коне 20 души българи, „повечето панагюрци“. Когато Раковски потеглилъ съ тѣхъ за Стара-планина презъ Одринъ, Цанковъ заминалъ за Свищовъ. „Условието ни бѣше, че щомъ тѣ извикатъ отъ планината „да живѣе свободата“, и азъ ще почна да проповѣдвамъ въ вестника си, че нѣмаме нужда отъ чужда помощ. Това бѣше презъ пролѣтѣта. Азъ въ Свищовъ издавахъ вестника до есенъта, обаче, никакъвъ гласъ не се чу отъ Балкана“.

И ето, единъ день презъ есенъта, рано сутринъ, когато Цанковъ си пиялъ чая въ кѣщи, въ Свищовъ, предъ него се изправя Раковски, придруженъ отъ нѣкакъвъ панагюрецъ.

- Отъ кѣде идешъ, бе? запиталъ го Цанковъ.
- Отъ Видинъ, отговорилъ Раковски.
- Ами какво стана свободата?
- Ще ти разправя, — рекълъ той, и излѣзълъ за малко.

Но въ това време панагюрецътъ, който придружавалъ Раковски, успѣлъ да пошушне на Цанкова: „Не го вѣрвай, защото ще те лъже. Той още въ Едрене влѣзе като драгоманинъ въ войската на Френкъ-Омеръ паша, главнокомандующъ на турскитѣ войски, и мене взема заедно, та отидохме съ войската въ Видинъ. Тамъ стояхме до сега, и тази сутринъ пристигнахме съ парахода. Другитѣ другари се прѣснаха още въ Одринъ“. Като се завърналъ, Раковски разправилъ на Цанкова, че билъ намѣрилъ за по-добре, вмѣсто да ходи въ Балкана, да се запише като преводачъ въ турската войска, „та по този начинъ да ѝ нанесе по-голъма вреда, като я изложи по нѣкой начинъ на опасностъ“.

Разказа си Цанковъ завършва предъ Юрукова съ съобщението, че следъ това Раковски заминалъ за Влашко, а самъ Цанковъ потеглилъ за Цариградъ. „Та искамъ да ти кажа че нашитѣ страдания всѣкога сж били за този Босфоръ и за този Цариградъ, а пѣкъ и европейската помощ за насъ е била

все такава, каквато ти. я разправихъ сега. Ти недей се чуди на това, че едно време на млади години съмъ билъ русофобъ, а сега русофилъ“.¹

III

Този разказъ на Д. Юрукова, който будѣше отначало у менъ голѣмо съмнение, получи неочаквано известно потвърждение презъ 1923 г., когато се сдобихъ отъ Филипъ Симидова, нѣкогашенъ революционеръ и приятель на Драганъ Цанкова, съ нѣколко писмени спомени за Василъ Левски и Раковски. Именно, следъ излизане на книгата ми за Раковски (1922) азъ бѣхъ се обѣрналь къмъ Симидова въ гр. Русе съ молба, да ми запише това, което знае за единия и за другия велики апостоли на революцията, както го е слушалъ отъ по-стари свидетели или самъ помни отъ прѣки наблюдения.² Стариятъ поборникъ,

¹ Балканска трибуна 1911 г., бр. 549. — Срв. цѣлия споменъ въ прибавка I тукъ, на края.

² Кратка биографска скица за тази любопитна личностъ дължимъ на А. П. Стоилова, „Филипъ Симидовъ. Животъ и книжевно-обществена дейность“. В. Независимостъ, г. IV, бр. 955, 5 юлий 1924 (изъ сп. Свѣтлина). Споредъ Стоилова, Ф. Симидовъ билъ роденъ презъ 1852 г. въ гр. Търново. Тукъ завършилъ V класъ на гимназията при директоръ Т. Н. Шишковъ и съученици М. К. Сарафовъ, Ст. Стамболовъ, Т. Лукановъ, П. Станчевъ, Ив. П. Семерджиевъ и др. Най-близкъ другаръ му билъ Ст. Стамболовъ, съ когото заедно билъ посветенъ въ революционната организация отъ самия дяконъ В. Левски, и то въ дома на Христо Книговезеца, презъ 1871 год. Отъ тогава Симидовъ и Стамболовъ станали преданни апостоли на революционния комитетъ. Следъ завършване на V класъ (1872 г.) Симидовъ станаль български учителъ въ Цариградъ, въ махалата Вланга. Тукъ той, между друго, приспособилъ една повести отъ Чайковски (?) за драмата си Асѣнъ I, която въ рѣкописъ била играна въ единъ салонъ отъ актьори Симидовъ, К. Величковъ, Т. Иванчовъ, П. Станчевъ, Г. Измирлиевъ и др. Успѣхътъ билъ голѣмъ. Любопитно било, че когато Симидовъ се явилъ при цензора Драганъ Цанковъ, да иска разрешение за представяне на пиесата, последниятъ го посъветвалъ да измѣни заглавието отъ Асѣнъ I на „Чудесата на Св. Димитрия“. Така било по-лесно да се прикрие съдържанието, предъ турската полиция. Все тогава Симидовъ и Стамболовъ били решили да подпалятъ Цариградъ, но екзархъ Антимъ I ги посъветвалъ да не струватъ това, за да не напакостятъ на черквата. Когато полицията подирила Симидова, да го арестува, той побѣгналъ отъ Цариградъ и отишелъ за учителъ въ Велесъ (1874 г.). Тукъ основаль революционенъ комитетъ, членовеѣ на който убили двама турски разбойници. Симидовъ билъ затворенъ за това два месеца, а после билъ интерниранъ въ родния си градъ. Сжшата 1874 г. Симидовъ става учителъ въ Бѣла-Слатина, но поради комитетска работа и тукъ не достояль до края на учебната година. На 5 мартъ 1875 г. забѣгналъ презъ Видинъ за Влашко — и въ Браила започналь да редактира вестникъ „Нова България“. Презъ 1876 г. влѣзълъ въ четата на Филипъ Тотю и взель участие въ сръбското възстание. Презъ Освободителната война постѣпилъ въ разузнавателното отдѣление на руската армия и съобщаваль въ щаба важни сведения за движението на турскитѣ войски.

Следъ Освобождението Симидовъ билъ окръженъ управитель въ Ловечъ (1880-81 г.), после отворилъ фабрика за мастило и червенъ воскъкъ въ гр. Русе, гдето се настанява на постоянно мѣстожителство. Тогава написва биографията на Ф. Тотю (1900), издава списание Поборникъопълченецъ, събира сведения за революционнитѣ борби и съставя мемоаритѣ си.

познатъ като изкусенъ биографъ на Филипъ Тотю и като човѣкъ паметливъ, се отзова тутакси на просбата ми и ми изпрати, между друго, два обстояйни очерка: единъ за Левски и другъ за Раковски. Първия напечатахъ вече въ редактираното отъ менъ списание Българска мисль,¹ втория изнасямъ за пръвъ пжть тукъ. Нека забележа, че Симидовъ запазва изобщо изостренъ усѣтъ за историческата правда въ мемоарната литература и че въ очерка си за Левски изрично кори Захарий Стоянова за това, че билъ допусналъ „прибързано, безанкетно и безкритично предаване на слухове по предание“ — колкото се отнася до предателското залавяне на Левски. Но, разбира се, това не ни отнима правото да бждемъ на щрекъ и при собственото изложение на Симидова, тъй като и той — при най-добра воля — се поддава на нѣкои безкритични слухове и въ разказа си често смѣсва „поезия и правда“. Съ течение на годинитѣ отслабналата паметъ — особено за чутото отъ другитѣ и непровѣреното отъ личенъ опитъ — допуска значителни размѣствания на споменитѣ и попълването имъ съ въобразени подробности, по принципа на аналогията. Склоненъ при това, както личи отъ биографията му на Филипъ Тотю, къмъ поетическо повествуване, Симидовъ ще фабулира доста и при споменитѣ, които длъжи на стария Цанковъ. Отъ тогава той чува, неизвестно кога, но изглежда следъ Освобождението, единъ разказъ за авантюритѣ на Раковски, който се досѣга въ нѣкои точки съ разказа, записанъ отъ Юрукова, като се отличава значително въ други важни точки и въ много подробности.²

Любопитно е въ случая, какъ отъ единъ и сжщъ изворъ изтичатъ две твърде различни версии върху една и сжща историко-биографска тема. Това не бива да ни очудва, щомъ знаемъ психологията на споменитѣ изобщо и възникването на успоредни показания въз основа на единъ-единственъ случай, наблюдаванъ или съобщаванъ отъ мнозина. Всѣкога при предаване на преживѣното, и особено когато сж се изминали доста години, настѣпва несъзнателно нѣкакво разлагане на цѣлата картина на възприетото или чутото, предприема се нѣкаква

¹ Българска мисль, г. X (1935), кн. III, 157 нт.

² Вж. този разказъ на Симидова въ прибавка II, на края.

ревизия на елементитѣ, отъ които се слага то, така че съ течение на времето преработката на първичната схема довежда до чувствително накърнение на „истината“ отъ нѣкога и до противоречиви показания, безъ всѣка омисль за измама. Защото, както бележа въ моята Психология на литературното творчество, съ огледъ къмъ автобиографии и мемоари, — „колкото силна и вѣрна да бѣде паметъта, въ края на краищата тя неминуемо пресъздава следъ по-дълго време миналото, накърнявайки неговата материална сжщностъ или подправяйки чувства и мисли, които сж го съпровождали. Контролата, която ни се удава понѣкога върху свидетелства за ранни години отъ късни дни, ни убеждава на всѣка стѣпка, че и най-добросъвѣстното предаване на фактитѣ е подплатено съ известна доза измислица“.¹

Имайки предъ видъ тѣзи особености на паметъта, ние можемъ да преценимъ по-правилно всички историко-бирграфски вести, които ще ни занимають тукъ. Добросъвѣстна паметъ не значи още точна паметъ, както и критика надъ стари показания и предания не предполага непременно пълно отричане на достовѣрностъ. Но, преди да анализираме и Сравняваме фактически горнитѣ показания, ето най-сжщественото отъ споменитѣ на Симидова, колкото се отнася до постѣпването на Раковски въ дервишкия орденъ.

Преди Кримската война (1854-1856), Цанковъ билъ — споредъ както самъ разказвалъ на Симидова — въ тѣсни сношения съ Раковски, този младъ и буенъ революционеръ, „който се е хвърлялъ съ отчаяна смѣлостъ навсѣкжде и всѣкакъ.“ Запознали се тѣ въ Цариградъ. Единъ день, като вървѣлъ изъ улицитѣ на квартала Галата, Цанковъ срещналъ двама дервиши отъ сектата бекташии. Единътъ отъ тѣхъ го изгледалъ втренчено и турилъ прѣстъ на устата си — явенъ знакъ за мълчане. Но, докато да се сѣти, че този дервишъ прилича на Раковски, разминали се, безъ да се поздравять и си продуматъ. Цанковъ не могълъ да си обясни, кое ще е накарало този краенъ туркомразецъ да се преоблѣче така и да напусне и вѣра и народностъ. По-рано Раковски често навестявалъ Цанкова дома му, но отъ нѣколко месеца билъ престаналъ да идва — и Цанковъ мислѣлъ, че приятелътъ му ще е заминалъ за нѣкжде. И докато успѣе да събере сведения за него и да се увѣри, че срещнатиятъ дервишъ е наистина Раковски, ето следъ нѣколко дни самъ Раковски, пакъ като дервишъ, се явява при Цанкова, и пакъ му прави знакъ съ показалеца си да мълчи. Докато Цанковъ разпознае дервиша, този сѣда и заговаря: „Не ме ли познаващъ, бай Драгане? Нека не те очудва облѣклото ми. Азъ сега, както виждашъ,

¹ Психология на литер. творчество (1931), 92 нт.

съмъ дервишъ-бекташия, а това не значи, че азъ не съмъ сжщиятъ онзи Раковски“.

Раковски тогава разказва на очудения си приятелъ, че ходѣлъ като дервишъ редовно на джамия, безъ да го познаятъ другитѣ дервиши, че не е турчинъ; и че той можалъ да имъ вдъхне довѣрие съ тънкото си познаване на арабски, персийски и турски езикъ, поради което шейхътъ на бекташиитѣ ималъ голѣма почитъ къмъ него, „високоучения“ (фарсѣ-уляъмъ), и му обещавалъ да го направи важенъ чиновникъ въ нѣкое министерство. При забележката на Цанкова, че дервишкиятъ кюляфъ е наложенъ, значи, за да се добере Раковски до богато платена държавна служба, Раковски пламналъ, протестиралъ и обяснилъ, че съ тази промѣна той гонѣлъ „висока патриотическа цель.“ Целта стояла въ свръзка съ предполагаганата руско-турска война (1854 г.). „Като ми повѣри смѣлия си планъ, разказва Цанковъ на Симидова, той се сбогува и си отиде“. — Но какъвъ е билъ, собствено, планътъ на Раковски, ние не узнаваме. Това, което следва по-нататкъ въ тия спомени и което ще ни занимае после, при втория тъменъ епизодъ отъ живота на Раковски, не съдържа нищо за ролята на Раковски като дервишъ. Ясно е само толкова, че Цанковъ поставя влизането на Раковски въ дервишкия орденъ и срещитѣ си съ него, дервиша, нѣколко месеца преди избухването на Кримската война, т. е. преди пролѣтътъ на 1854 г.

И така, все отъ Цанкова узнаватъ нѣщо за живота на Раковски въ Цариградъ, не споменато нигде отъ тогава, двамина почитатели на революционера, които иматъ съзнанието, че Цанковъ имъ е повѣрилъ самата истина. Само че, докато Юруковъ говори за посещение на Цанкова при Раковски въ дервишкото теке на Рекидъръ и изтъква като причина за странното превращение у Раковски нуждата отъ прехрана („— що да правя? трѣбва да се яде“), Симидовъ знае за ненадейна среща на улицата и за планъ на Раковски да използва връзкитѣ си съ дервишитѣ за по-благородни, национални цели. И ако, споредъ Юрукова, Раковски напусналъ текето, за да приеме предложението на поляцитѣ за образуване възстанишка чета, споредъ Симидова се касае сжщо за нѣкаква „патриотическа цель“, която щѣла да бжде изпълнена по-късно, при едно пламване на войната между Русия и Турция. Дали тази цель е четата, субсидирана отъ поляцитѣ, или службата на Раковски като държавенъ преводачъ въ турската армия срещу руситѣ — което знаемъ и отъ самия Раковски — остава неизвестно.

Съгласие между дветѣ версии, никнали възъ основа на показания отъ Цанкова, има само въ една главна точка: и двамата мемоаристи говорятъ за постѣпване на Раковски въ дервишкия орденъ и за лични срещи между Цанкова и дервиша

Раковски по това време, т. е. приблизително въ течение на 1853 г.

Едно трето свидетелство, пакъ отъ Цанкова, дойде неотдавна да подкрепи ядката на тия две версии и да придаде още по-голъма устойчивостъ на преданието за Раковски като дервишъ въ Цариградъ.

Като преглеждахъ лани, презъ лѣтото на 1936 г., посмъртната анкета на проф. Шишмановъ върху живота и дейността на Драганъ Цанкова, натъкнахъ се на нови, доста обстойни приноси по тая точка, за които получихъ съгласие отъ г-жа Лидия Шишманова, — уви, сега вече покойница, — да ги изнеса въ свръзка съ другитѣ си сведения и проучвания за Раковски. Анкетата си Шишмановъ е предприелъ презъ пролѣтъта на 1910 г., когато Драганъ Цанковъ (роденъ на 20 октомврий 1828 г.) е билъ 82 годишенъ. Разговоритѣ засѣгатъ всички моменти отъ живота на този заслужилъ българинъ и разкриватъ — презъ очилата на Цанкова — много неизвестни или другояче освѣтлявани събития отъ нашето възраждане и отъ по-късно, особено колкото се отнася до участието на Цанкова въ униатското движение и въ конституционната борба при Ал. Батемберга. Безъ да говоря тукъ повече върху тази анкета, която ще бжде публикувана по-късно изцѣло,¹ ще забележа само, че Цанковъ дава показанията си въ доста напреднала възраст и че навредъ остава вѣренъ на оня субективенъ тонъ въ мнения и преценки, който изобщо отличава този темпераментенъ публицистъ и политикъ. Частно при съобщенията си върху Раковски той не скрива своето крайно отрицателно гледище върху характера и поведението на революционера — и това може да се обясни не само съ различието на два мирогледа и два морала, но и съ антипатията, която съзнателно и несъзнателно подхранва Цанковъ къмъ Раковски, откакъ тоя — следъ 1859 година — напада злъчно редактора на в. България за неговото обръщане къмъ униатството. Въ ожесточената полемика по черковния въпросъ двамата протагонисти на различни разбирания и тактики не си спастрятъ най-цинични оскърбления и се ругаятъ печатно най-немилостиво. Това е въ съгласие съ нравитѣ и понятията на срѣдата. Но ако исторически това се обяснява задоволително, ние не трѣбва да изпускаме изъ предъ видъ всичко тенденциозно въ къснитѣ показания на Цанкова за Раковски, които тоя не е могълъ да предвиди и да опровергава. Колкото и старание да употрѣбя Цанковъ да не извращава и подправя фактитѣ въ свръзка съ Раковски, той, дълбоко огорчениятъ нѣкога, изпада въ явно пристрастие, когато трѣбва да изтълкува мотивитѣ на известни постѣпки или да определи

¹ За нея самъ Ив. Д. Шишмановъ събщи нѣщо въ статията си „Драганъ Цанковъ“, Българска мисълъ III (1928), кн. 1. 14 нт.

изобщо нравствената стойности на своя противникъ. Веднажъ той забелязва предъ Шишманова, че нѣмалъ култъ за „великитѣ хора“, понеже знаятъ интимния животъ и грѣхветѣ имъ. „Е, нѣ. Да не бѣхъ познавалъ Раковски въ Цариградъ, щѣхъ да имамъ по-друго мнение за него. Сжщото и за Каравелова.“ Думата е за Петко Каравелова, другъ антиподъ въ идеи и домогвания на Цанкова, въ София Известенъ е рѣзкиятъ езикъ на Цанкова по адресъ на Каравелова и изобщо неблагоприятното му мнение за съвременнитѣ политически дейци. Той не признава чуждитѣ добродетели, не вижда свѣтли страни въ духовния ликъ на ония, къмъ които суровата обществена борба го поставя въ опозиция. Но доста за това. Искахъ само да забележа, че показанията на Цанкова за Раковски трѣбва да се взиматъ съ голѣма предпазливостъ, като се провѣрява и фактическата имъ страна и психологическото имъ обяснение. Какъ произволно и несправедливо сѣди напр. Цанковъ за Гаврилъ Кръстовича или Тодоръ Бурмова! „Кръстовичъ, казва той предъ Шишманова, имаше типа на котленецъ: да говори бърже, ексцентрични сж... Страшливъ предъ турцитѣ, безъ инициатива.“¹ А за Бурмова: „Бурмовъ бѣше габровска работа... Непостоянни хора. Недей вѣрва на единъ габровецъ, който ти обрича, че нѣщо ще стане.. Но този родъ сентенциозни обобщения върху цѣли селища и отдѣлни личности издаватъ само хуморъ или жлъчка на единъ упоритъ въ предубежденията си борець, който е изпиталъ много разочарования въ политическата си кариера и е усвоилъ накрай канона на най-отчаянитѣ скептици. Подъ този жгълъ на гледане ние не можемъ да поставяме историческитѣ събития и личности, и специално неприязньта на Цанкова къмъ Раковски не може да ни подведе за пристрастни заключения. Това важи, разбира се, и въ обратна посока: изобличенията на Раковски противъ Цанкова, сложени не само на идейна, но и на лична почва, нѣматъ никаква задпъжителна стойностъ за насъ, като що-годе обективна характеристика...

Разказътъ на Цанкова за Раковски, който следва,² има толкова по-голѣмо значение, че е даденъ предъ единъ анкетьоръ съ качества на проф. Шишманова. Ние можемъ да не вѣрваме разказитѣ по слухъ или субективнитѣ мнения на Цанкова, но тамъ, гдето той говори като очевидецъ, заслужва да се даде по-голѣмъ кредитъ на показанията му.

¹ Като съобщихъ това мнение на Цанкова, при единъ случай, на писателя Йорданъ Йовковъ, той ми припомни обявлението на нѣкого си отъ гр. Добричъ, въ в. Нашъ край, дадено малко преди Балканска война: „Хиляда лева давамъ на оногова, който ми посочи единъ свѣсенъ котленецъ.“ Цанковъ не стои, значи, самъ съ своята несериозна, анекдотична преценка.

² Срв. цѣлия разказъ въ прибавка III, на края.

IV

Цанковъ разказва на Шишманова, какъ въ 1852 г. намислилъ да отвори собствена печатница въ Свищовъ. Подаль просба да му се разреши тя чрезъ ферманъ, ималь препоръка отъ търновския владика до патриарха въ Цариградъ и отъ чорбаджиитъ до Стефанъ Богориди и Г. Кръстовича. Като не получилъ отговоръ, отишелъ да действува лично въ столицата. Похлопаль на вратитъ на Патриаршията, посетилъ ония български първенци, — навредъ отказъ или забавяне. Намислилъ тогава да прибѣгне до помощта на полскитъ емигранти въ Цариградъ. Това било тъкмо преди Кримската война, когато Меншиковъ билъ пристигналъ вече въ Цариградъ. И понеже поляцитъ държали съ френцитъ, Цанковъ се опиталь да склони първитъ, да му услужатъ чрезъ влиянието си предъ вторитъ. Между поляцитъ имало нѣкой си Пшевлоцки, емигрантъ отъ 1830 г. Цанковъ се запозналъ съ него въ Балкапанъ, при българскитъ търговци, и после го прибраль при себе си на Пера, гдето живѣлъ въ хубава квартира. Докато работѣлъ за печатницата си и после станаль учителъ по български при лазариститъ въ Бебекъ, Цанковъ билъ посетень единъ день отъ Пшевлоцки. Тоя му направилъ тогава предложението, което знаемъ вече отъ споменитъ на Юрукова: да застане нѣкой българинъ, храбъръ и предприемчивъ, на чело на една възстанишка чета въ Балкана. Но за това ще говоримъ понататкъ, при втория епизодъ отъ живота на Раковски. Пшевлоцки запиталь Цанкова: „Знаешъ ли нѣкое такова лице, да свърши тая работа?“ — „Казвамъ му: знамъ — Раковски! Азъ бѣхъ се запозналъ съ него на Балкапанъ (продължава разказа си Цанковъ). Той бѣше станаль дервишинъ, ама не отъ тия дето се въртятъ, но отъ ония, дето приематъ и християни. Раковски, съ когото всѣки день се виждахъ, много хвалѣше тоя орденъ. Отидохъ да му кажа да дойде у дома, — у дома и спа. Пшевлоцки му разкри тайната.“

Но историята по тая втора точка ще ни занимава по-нататкъ. Тукъ искамъ да добавя още това, че и въ другъ разговоръ съ Цанкова Шишмановъ засѣга въпроса за дервишлъка на Раковски и си забелѣзва съвсемъ кратко съобщенията на Цанкова съ думитъ: „Меншиковъ дохожда въ Цариградъ. Чува се, че ще става война. Всички поляци пристигатъ въ Цариградъ. Тогава билъ и Раковски. Всѣки день пита на портата (за разрешение на вестника си, Цанковъ). Тогава ходи съ Раковски да се разхожда. Той живѣялъ въ едно теке. Билъ станаль дервишинъ. Ордени, гдето приематъ и християни. Бегликъ. Пловдивскиятъ санджакъ закупень отъ едно дружество. Раковски. Секретаръ на това дружество. Дружеството обвинява секретаря за кражба. Раковски сполучва чрезъ дервишитъ да го освободи и го записва членъ на дервишкия орденъ

въ текето. Тия дервиши се казвали бекташии. Нѣматъ вѣра. Деисти. Всѣки човѣкъ може да стане богъ. Раковски убеденъ, убеждава и Цанкова. Канилъ Цанкова, но тоя не отишелъ“.

Следъ този конспектъ за разговора на Шишманова съ Цанкова, който за жалостъ не бива подробно развитъ, идватъ съобщенията на Цанкова за ролята на поляка Пшевлоцки въ образуването на чета отъ Раковски.

Значи, и предъ Шишманова Цанковъ поддържа това, което нѣкога е разказвалъ на Юркова и Симидова: че Раковски билъ станалъ дервишъ, че го виждалъ въ текето на дервишитѣ, че го повикалъ отъ тамъ, за да го запознае съ поляцитѣ, които искали да се организира едно българско възстание, и че Раковски постъпилъ при дервишитѣ, когато билъ попадналъ въ материални затруднения, като закупвачъ на държавни предприятия. Разликата тоя пжтъ е, че Цанковъ говори изрично за сектата бекташии. Раковски билъ много доволенъ отъ орденскитѣ правила и вѣрвания и увещавалъ самия Цанковъ да се зачисли и той при дервишитѣ.

При разни случаи и предъ разни лица Цанковъ повтаря постоянно разказа си за Раковски като дервишъ. И предъ Шишманова, когото цени като ученъ и предъ когото не скрива нито най-потаената си мисль и най-интимнитѣ си чувства, той предава като истинска история сжщото.¹ Очевидно, Цанковъ не съчинява небивалици. Той съзнава напълно отговорността си при своитѣ разкрития, поне колкото се отнася до чисто фактическото въ споменитѣ. Но, за да приемемъ като вѣрни тия спомени — разбира се, въ най-сжществената имъ ядка — ние можемъ да се спремъ и на други нѣкои данни, неизвестни до сега или недостатъчно забелязани отъ биографитѣ

¹ Когато на 31 октомврий 1936 г. четѣхъ заедно съ г-жа Лидия Ив. Шишманова (която се помина презъ януарий 1937 г.) тия места отъ анкетата съ Цанкова, тя ми събщи — на единъ мой въпросъ за личнитѣ връзки между Шишманова и Цанкова — следното:

„Шишмановъ отива още като 12—13 годишно дете отъ Свищовъ въ Виена, да се учи. Тамъ прекарва 7 години. И понеже билъ самъ, турили го подъ опеката на по-голтмия му братовчедъ Асѣнь Шишмановъ, който следвалъ тогава медицина тамъ и който по-късно стана твърде прочутъ лѣкаръ въ София. Този д-ръ А. Шишмановъ бѣше цанковистъ. Като се завърналъ моятъ мжжъ отъ Виена, д-рътъ го водѣлъ често у Цанкова и мжжъ ми е билъ приеманъ радушно отъ тогова. После, докато билъ въ чужбина стипендиант, въ течение на 4 години, мжжъ ми прекратилъ всѣкакви връзки съ Цанкова. И все пакъ следъ това при среща Цанковъ е проявявалъ симпатии къмъ Шишманова, свой съгражданинъ. Съ това се обяснява довѣрието, което Цанковъ прояви къмъ Шишманова при анкетата, макаръ тѣхнитѣ пжтица да бѣха съвсемъ различни“.

на Раковски — като указание за нѣщо преживѣно, което самъ Раковски, по нѣкакви причини, утаява.

Първо, като разпитвахъ стария котленецъ, познатия книжовникъ и учителъ Божилъ Райновъ (сега въ София), отъ когото имаме приноси върху живота въ Котелъ и върху миналото на нѣкои котленци : не помни ли да е слушалъ нѣщо за Раковски като дервишъ, той отговори тутакси, че смѣтно помни за това, по разказа на Нанка, сестра на Раковски. По моя просба, той записа малкото, което знаеше по този въпросъ, и на 12 мартъ 1936 ми отпрати следнитѣ редове:

„Баба Нанка Търпанка, старша сестра на Сава Раковски, често идваше у дома, при лелината си дъщеря Ивана. Тя ни разказваше много приказки и събития, които ние, малки деца, изслушвахме съ внимание, очудване и страхъ. Нѣмаше кой да записва разказитѣ на баба Нанка, та и допустимо ли бѣше тогава (въ Котелъ, преди Освобождението) да се мисли, че ще дойде време да иматъ тѣ значение за живота на великия български революционеръ презъ време на робството ни... Думата дервишъ за първи пѣтъ чухъ отъ баба Нанка, когато разказваше, какъ братъ ѝ Сава, за да спаси живота си отъ бесилка, най-подиръ се предрешилъ и станалъ дервишинъ — турски калугеръ. Кога е било това, и по какъвъ поводъ, баба Нанка не ми обясняваше, защото тя не разправяше съ факти и дати, а съ едничката целъ да представи брата си юнакъ, уменъ, смѣлъ и винаги готовъ да се жертвува за идеята си — свободата на България... За съдружничеството му съ калоферци тя казваше, че билъ измаменъ и излъганъ — „безъ милость ограбенъ до последна парица... Не ги е грѣхъ и срамъ!“ Веднажъ братъ ѝ се залюбилъ въ едно кадѣнче (турчинъ) и искалъ да се ожени за него. Годеницата му била дъщеря на единъ богатъ и високопоставенъ чиновникъ — паша. Дошло време за сватба, но Раковски казва на изгората си, че нѣмалъ никакви сръдства. За да го успокои, годеницата завдига кемера на татка си една нощъ и го предава на любовника си. Тоя, пиввайки паритѣ, избягва съ една грѣцка гемия отъ Цариградъ, за да не се върне никога“.

Този споменъ на Б. Райнова, като изнася още една легенда за любовъ и бѣгство на Раковски въ Цариградъ, за която ще говоримъ после, загатва съвсемъ общо онова, което ни интересува тукъ: историята на Раковски като дервишъ. Можемъ да допуснемъ, че въ семейнитѣ традиции на Раковски този епизодъ ще е билъ по добре познатъ нѣкога, макаръ и да е билъ забравенъ покъсно. Следъ всичко съобщено погоре, ние съ право се питаме: ако е вѣрно разказваното тѣй често отъ Цанкова и ако то би образувало една твърде занимателна глава отъ житейския романъ на Раковски, защо самъ тоя, любителъ на всичко анекдотично и хумористично въ хрониката на своето време (срв напр. разказа му за Йосифъ Соколски въ Римъ), старателно прикрива преживѣното въ дервишкото теке? И после: дори като го прикрива, понеже не му изнася на едни или други основания, не се ли намиратъ

въ писмата или въ съчиненията му нѣкакви косвени указания за това преживяване?

На тѣзи два въпроса, струва ми се, днесъ може да се даде поне отчасти задоволителенъ отговоръ. Първо — въпросътъ за косвенитѣ указания. Тукъ ние се натъкваме на нѣкои — строго психологически взето — твърде издайнишки признания, за които самъ Раковски не е допускаръ никога, че могатъ да бждатъ тълкувани, при едно по-проницателно вникване, въ нѣкакъвъ по-интименъ биографски смисълъ.

Именно, въ поемата Горски пѣтникъ на Раковски отъ 1857 г. единъ отъ юнацитѣ, Драгой, отъ село Върбица, излага страдания и подвизи на хайдушката дружина, водена отъ Петко войвода. Откакъ успѣли да побѣгнатъ отъ затвора въ Цариградъ, юнацитѣ нападнали въ Факийската гора (— тя се простира юго-западно отъ Бургазъ) едно турско теке, въ което обитавали „страшни кръвници“ — дервиши. Една нощъ дружината доближила това „дервишко гнусно капище“ и при светлика отъ вжтре съзрѣла какъ танцувать и виятъ като вълча глутница поклонитѣ на Али:

Крѣгло обиколили ся бѣхж
 Вѣри дервишкы питомцы диви;
 Бѣсно запѣнени ся вѣртѣхж.
 Коло играхж. Самодивы!
 Свирѣше свиркж грозны Дервищъ
 Падахж доло се побѣснѣли
 Тѣтнѣше зданѣ от' силнѣ вѣртѣшъ
 Все ся несвѣстно бѣхж принесли!

Юнацитѣ грѣмватъ съ пушки върху това „злобно сънмище“, после нахлуватъ и изпокалятъ съ остритѣ си ножове всички дервиши, следъ което, плячкосали много желтици, подпалватъ сградата и потеглятъ за Добруджа.¹

Въ забележка 10 къмъ тѣзи стихове, въ втората частъ на поемата, при научния си коментаръ, Раковски излага какво значи собствено думата „дервишъ“, каква е организацията на дервишитѣ и какви сж тѣхнитѣ вѣрвания и обреди. Дервишъ значало на български „сироманъ, просякъ“, и дервишитѣ теглѣли началото си отъ Индия, гдето факиритѣ вършели сжщото. Дервишкитѣ секти били 12 и всѣка отъ тѣхъ, по казането на самитѣ „четници“, се раздѣляла на 12 разни ереси, които носѣли имената Руфай, Мевляви, Накшибенъ, Сурани, Бекташи и пр. Изброилъ така дервишкигѣ секти, Раковски забелязва: „Намъ е позната най-добре бекташійска

¹ Г. С. Раковски, Горски пѣтникъ (1857), 46—49.

секта, на кој е бил родоначалникъ Хаджи Бекташи Вели. Тѣхній патронъ е Алія, и отъ того ся назоваватъ и Алеви. Въ най-голѣмо си отчяйванье бекташии възгласявѣтъ и зовѣтъ на помощъ Алія. Я Али! выкѣтъ грѣмогласно“.¹

Следъ това Раковски се впуска въ по-длъжка и компетентна характеристика на бекташиитѣ догми и обреди. Дѣлѣли се бекташиитѣ на истински и лѣжовни. Истинскитѣ вѣрвали единствено само въ Бога и отбѣгвали всѣкаква мирска суета. Били свободни отъ ислямския фанатизъмъ и признавали равноправие на всички народи и религии. Не се грижали да си набавятъ богатство, живѣели отъ день за день, „съ единъ залѣкъ, една връхна дреха“ („биръ локма, биръ хърка“ гласѣла тѣхната пословица), правѣли колкото могатъ добрини и никога не произнасяли лоши думи. Тѣзи бекташии не познавали провиквания и лудешки игри, като другитѣ дервиши; не смѣтали Мохамеда за свой пророкъ, нито пѣкъ се кланяли; и ядѣли и пияли всичко, като другитѣ свободни народи. Освенъ това, „приематъ свободно всѣкаго кой ищи да стане последователъ на тѣхное вѣройзповѣданіе безъ разѣнствія народности и вѣры Имѣтъ по разни мѣста Шехове, нѣ тайни, предъ койхъ ся прѣдставя всѣкъ питомецъ за да добіе негова наставленія“.

Такива били истинскитѣ бекташии, по благосклонната оценка на Раковски. Но тѣзи истински сектанти били голѣма рѣдкость. Повече се знаяли лѣжливитѣ бекташии, които не вѣрвали нищо, тѣнѣли въ развратъ и вѣршали срамни дѣла, които не могли да се опишатъ. „Съ една речъ тій сѣ чловѣкообразни скотове и звѣрове“. Следъ падането на България подъ турцитѣ дервишки текета били основани навредъ изъ нея: тѣ усвоили най-плодороднитѣ земи и преобърнали околнитѣ български села въ черни роби. Едва къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ султанитѣ, особено Махмудъ, изстребителтъ на еничеритѣ, разорили повечето отъ тѣзи текета.²

¹ Г. С. Раковски, Горски пѣтникъ 186.

² Сведенията, подадени отъ Раковски въ Горски пѣтникъ 186 гт., отговарятъ изобщо на истината, както я знаемъ отъ други извори. Ако Раковски произвежда значението на думата „дервишъ“ отъ арабското „деръ“, врата (— „негли отъ тамо произходи и речъ Дервишъ, чловѣкъ кой ходи отъ врата на врата та проси“), М. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*. Paris I (1835), 204, сѣщо тѣй мислятъ, че думата иде отъ „прагъ на вратата“, но по персийска етимология. Въ Нѣколко рѣчи о Асѣню Първому (1860), 61, Раковски довежда думата „дервишъ“ и въ свръзка съ старобългарскитѣ друиди (— „отъ дърво дървашъ, дървишъ, а по после друиди“). Знае се, че основателтъ на бекташии е Хаджи Бекташи, нареченъ Вели (светецъ), е далъ, по искането на султанъ Орханъ (XIV в.), благословия и име на „новата войска“, еничеритѣ, поради което еничерскитѣ корпусъ всѣкога е държалъ на голѣма почитъ името на светеца. Срв. D'Ohsson, *цит. с. 296, 312; Hammer ц. с. 123 гт., 208*. Ако еничеритѣ сѣ организирани въ едно военно братство, това се дължи отчасти на орденскитѣ наредби у бекташиитѣ. Сами бекташиитѣ иматъ иерархия на чело съ своя баба, който въ всѣко теке предприема посвещения, и съ главния баба, върховенъ началникъ на сектата, т. н. деде-баба. Този е живѣлъ, — до разтурянето на дервишкитѣ ордени и текета отъ Мустафа Кемалъ въ 1925 г., — въ богатото теке Бекташи, между Къркшеиръ и Цезарея. Споредъ Paul Géntizon, който описва последната сѣдба на бекташиитѣ въ Турция, този родъ дервиши

Отъ общитѣ исторически справки Раковски минава следъ това къмъ нѣкои лични спомени, въ свръзка съ дервишкитѣ текета. И тукъ идва признанието, което изйеднажъ ни го представя въ странно освѣтление. Раковски, именно, не само познава добре, като историкъ, устройство и догматика на бекташиитѣ, но и практически е приобщенъ нѣкакъ къмъ тѣхнитѣ обреди и възрениа. Близо до Карабунаръ се намирала Факийската буйна гора, която се поменува въ поемата. Току до самата гора било подновено едно дервишко теке, въ което обитавали бекташии. То било бедно, а не богато както преди, и отъ него не излизали вече явни злоупотрѣби и угнетения надъ близкитѣ български села. Все пакъ тамъ се укривали нѣкои турски разбойници и злодейци. Наоколо му се намирала 2—3 турски села, отъ сжщата бекташийска секта. И Раковски разказва нататкъ, изнасяйки нѣкакъ пжтемъ личния си опитъ: „Въ лѣто 1854 минжхъ отъ тамо при образованъ въ турско одеяніе, ради временная обстоятелства, съдруженъ отъ тройцж добро-убржжены българи, и отбыхъ ся при шеха да го поздравя къту Турчинъ и бекташиа. Онъ безъ да мя познае че съмъ християнинъ приѣмна мя гостолубиво, и почна да мя запытва, какъ отивжтъ военны работы. Азъ по моему положенію, въ кое ся нахождахъ, трѣбаше да му хваліж и да ся съобразіж съ неговый фанатичьскы духъ, и къту му доказахъ, че

поддържали религиозни вѣрвания, въ които се смѣсвали ислямски шиитски доктрини съ стара персийска теология, останала отъ учението на Заратуштра. Къмъ последното ни отвежда почитането на огня у бекташиитѣ: тѣхниятъ обредъ предписвалъ въ началото на всѣко събрание метании предъ свѣтилника съ 12 свѣщи, чийтъ пламкъ не трѣбвало да се гаси съ уста. Въ Цариградъ и околността бекташиитѣ имали нѣколко текета въ Мердивенкьой, Чамлиджа, Румели-Хисаръ, Едикуле и Еюбъ; тамъ обреднитѣ церемонии се изпълнявали въ твърде кратко време, около 5 минути, въ кржгли зали съ дивани наоколо. Дервишитѣ били облѣчени съ дълги ленени бѣли роби. Откакъ направляли поклона си, предавали се на мълчаливо съзерцание. При посвещението си неопититѣ полагали три клетви: на ржка, езикъ и коремъ — въ знакъ, че нѣма да сторятъ зло, че не ще кажатъ никога лъжа и че не ще се отдаватъ яа похоть. Привѣрженицитѣ трѣбвало да не се женятъ; разпознавали се по обещи. Споредъ Н. Vambery, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*. Berlin 1876, 181, при посвещението неопититѣ трѣбвало да се представи на шейха полуголь, съ вжже на вратѣтъ, придруженъ отъ двамина съпроводници, които го завеждали до срѣдата на залата, при 12-жгълния камкъ Мегданташи; той вѣрвѣлъ съ кръстосани ржце, сложени на раменетѣ, и съ приведена на дѣсно глава.

Нѣкога бекташиитѣ сж се ползували съ голѣмо влияние предъ властѣта и предъ султана, поради връзкитѣ си съ еничеритѣ. И макаръ при унищожението на последнитѣ въ 1826 г. отъ султанъ Махмудъ да пострадали и тѣ донѣкжде, пакъ възстановили значението си. Като тайно турско общество, тѣ сж нѣмали нищо специфично религиозно, изповѣдвайки нѣкакъвъ широкъ пантеизъмъ и поддържайки единъ епикурейски мораль. Скептични свободни мислители, тѣ позволявали употрѣбата на спиртни питиета и присжтствието на жени въ култа си. Тъкмо поради равнодушието си къмъ правовѣрнитѣ догми и толерантността си, бекташиитѣ сж давали убѣжище на всички противници на държавния и религиозния деспотизъмъ. Отъ тамъ и конфликтитѣ между тѣхъ и султанитѣ халифи. Абдулъ Хамидъ, покровитель на дервишитѣ Руфай, преследвалъ дотолкова Бекташиитѣ, щото дори името имъ било забранено. Представителитѣ на официалната духовна власть, въ лицето на улеми, софти, муфти и ходжи, сжщо тѣй се отнасяли отрицателно къмъ тази ересъ. Срв. Paul Géntizon, *Mustapha Kemal ou l'Orient en marche*. Paris 1929, 141 нт.

отхождамъ да ся бѣжъ съ гяуры за ислямизмъ (правовѣрство), зарадва ся много, и изказа ми, че и отъ своія странж непрѣстанно ся бѣе съ гяуры, то естъ проважда тайно всякій днь злодѣйци Турцы да проливжтъ христіанскж българскж кръвь по пжтища и около села! Чистіж, каза, невѣрнія кучета!.. нека н'устанжтъ!“

Езикътъ на тия спомени е езикъ на човѣкъ, който говори самата истина. Независимо отъ симпатиитѣ на Раковски за бекташиитѣ-праведници, тукъ става явно, че той е изучилъ добре вжтрешния редъ на сектата и че може да играе свободно ролята на бекташия, безъ да бжде ни най-малко заподозрѣнъ отъ шейха. Последниятъ го приема приятелски и му довѣрява всичко: тѣ се поздравяватъ по приетия за посветенитѣ обичай и тутакси минаватъ къмъ задушевна беседа, която предполага нѣщо повече отъ добро познаване на турския езикъ и на турския общественъ протоколъ. Раковски, преоблѣченъ като турчинъ, се представя не само като мохамеданинъ, но и като бекташия. И че шейхътъ не угажда чуждото му потекло и не вижда нищо несъвмѣстимо съ бекташиитѣ принципи, само потвѣрждава предположението ни, че Раковски е миналъ наскоро школата на единъ дервишки орденъ. Показанията на Цанкова, тѣй убедителни въ тона си и въ сжществената тукъ точка, се допълватъ и подкрепятъ чрезъ една случайна изповѣдь

на самия Раковски, въ която критическият ни усѣтъ за истината долавя безусловно нѣщо отъ достовѣрното биографско самопризнание.

Трѣбва да добавимъ, че пѣтуването, за което става тукъ дума, може да бѣде само хайдушкото отиване отъ Цариградъ за Стара планина, презъ юний 1854 г. Тѣкмо тогава Раковски, придруженъ отъ въоръжени свои хора, и самъ преоблѣченъ като турчинъ, е миналъ презъ тия мѣста, — околноститѣ на с. Факия въ Странджа-планина, югозападно отъ Бургазъ, — на пѣтъ за Котелъ и Добруджа. Никога другъ пѣтъ той не е странствувалъ „въ лѣто 1854“ изъ Турско съ такава сигурностъ и като бѣде въ състояние да увѣри шейха въ текето, че отива да се бие съ „гяури“ за победата на ислямизма, — защото той наистина пѣтува къмъ северъ и то следъ обявяване на войната срещу Русия.

Би могло само още да се пита: но защо собствено Раковски не признава било тукъ, било другаде въ разговори, писма и съчинения, гдето докосва живота си въ Цариградъ, своитѣ интимни връзки съ дервишкия орденъ? Защо напр. въ скицата на Житието си отъ 1866 г. той отбелязва сношенията си съ поляцитѣ и частно съ Чайковски, ходенето си изъ България като „гюмрюкчия и панаиръ-агаси“, бѣгството си отъ Пловдивъ, „илтизамджилька“ си до 1853 година, и т. н. (точка 41—44 отъ Съдържание на Житието ми), а за общуване съ дервишитѣ или за постѣпване въ ордена имъ не споменува нищо? Отговоръ на този въпросъ — естествено, при предположението, че и въ самата си проектирана автобиография, захваната веднажъ и непродължена после, той не би се спрѣлъ на този тъменъ епизодъ — може да се търси само на едно мѣсто. Именно, Раковски, който скѣпи много за личната си честъ и държи толкова на православието, за което се бори по-късно противъ унията, не би желалъ да се хвърли отъ потомството подозрение върху чистотата на характера му и искреностъта на борбата му за национална вѣра. Епизодътъ съ влизането му въ ордена на дервишитѣ, оправданъ можеби отъ временни нужди, когато се касае да отбѣгне преследване или затворъ, не би билъ отъ естество да го препорѣча предъ съвременнитѣ, пѣкъ и гордостъта му не би търпѣла каквито и да е обвинения въ отстѣпване отъ правия пѣтъ на единъ истински патриотъ. Че Раковски крие своето членство при бекташиитѣ и дори се оправдава предъ Цанкова съ нѣкаква друга, национална целъ, иде само да потвърди едно подобно предположение. Той, по-късниятъ идеологъ на българското революционно и културно движение, не би смѣтналъ посещението си на дервишкото теке въ Цариградъ като нѣщо препорѣчително въ очитѣ на строгитѣ си сънародници. И колкото да би извинявалъ падението си съ нѣкаква опасностъ на момента, пакъ не би намѣрилъ у патриотитѣ-българи на

онова време достатъчно оправдание. А може-би това поведение би се изтълкувало като ново доказателство за неговитѣ авантюристически наклонности — уви, тоя пѣтъ безъ обаянието на една смѣлостъ въ името на върховния идеалъ. Че дори Симидовъ, по-късно, излага случката съ нѣкакво стѣснение и съ признанието, че тя била извинителна поради непреодолимитѣ обстоятелства и затрудненията на Раковски, иде да покаже, колко чувствителна е била съвѣстѣта на онова поколѣние за постѣпки, които уронватъ престижа и излагатъ морала на авторитетнитѣ народни водачи. Раковски е знаяль, следователно, защо трѣбва да мълчи по тая точка отъ житието си. Тя, любопитна сама по себе си, не е била отъ естество да го издигне въ очитѣ на другитѣ и препорѣча като непреклоненъ патриотъ. Самолюбието и тактѣтъ му сѣ го въздържали отъ излишни признания по единъ опасенъ point d'honneur.

V

Че Раковски познава доста отблизко живота на дервишитѣ и че мисълѣта му е и по-късно, въ чужбина, заета съ спомени отъ преживѣното между тѣхъ въ Цариградъ, може да се заключи и по другъ единъ фактъ. Именно, презъ 1858 г. Раковски пише, като емигрантъ въ Одеса, своя поетическофантастиченъ и полемиченъ диалогъ, озаглавенъ „Изтуплений Дервишъ или Възточный въпросъ. Басноповѣсть“. Непосрѣдственъ поводъ за този историко-политически памфлетъ въ поетическа форма дава смъртѣта на великия везиръ Решидъ паша презъ сѣщата година. Раковски лесно попада на идеята, подсказана отъ Лукиановитѣ сатирически диалози, да подложи на една остроумна и жлъчна критика цѣлия турски режимъ и особено външната политика презъ времето на султанъ Махмудъ II и на султанъ Абдулъ Меджидъ. Той, грѣцкиятъ възпитаникъ, който въ Куру-чешме е чель не само „Разговори на боговетѣ“ и „Разговори на мъртвитѣ“, но и „Смъртѣта на Перигрина“ и „Сѣдѣтъ на гласнитѣ букви“ отъ грѣцкия философъ Лукианъ (124—180 г. сл. Хр.), любувайки се на тѣхното „глумливо изложение“, ¹ иска да упражни перото си въ една подобна композиция, за която материяль и настроение му даватъ добре познатитѣ политически борби въ Цариградъ. Ако у Лукиана разговорѣтъ на оня свѣтъ се води, въ вторитѣ диалози, между богове и видни исторически лица (Меркурь, Харонъ, Крезъ, Диогенъ, Сарданапаль и др.), при което немилостиво биватъ осмивани разни философски предразсѣдѣци

¹ Раковски цитира последнитѣ две нѣща въ своя Ключъ българскаго языка, писанъ въ Одеса презъ 1858 г. (посмъртно изд. 1880, стр. 149) и въ своята Българска старина, съставена отчасти все тогава и печатана въ 1865 (стр. 86).

и суевѣрия, нашиятъ писателъ, сжщо нелишенъ отъ сарказъмъ и хуморъ, извежда на сцената мѣрдажни до скоро държавни глави и управници, загрижени сериозно едва на оня свѣтъ за плачевната сѣдба на турската империя. Като рамка и уводъ къмъ диалога Раковски ни дава едно описание на Босфора, гдето се изтъква чудната красота на гледката откъмъ Долма-бахче. Самъ Раковски се е любувалъ неведнажъ на тая възхитителна панорама, предавайки се въ уединение или съ другари на сладки блѣнове за възраждането на българската народност.¹ Тамъ, на тракийския брѣгъ на Босфора, въ Долма-бахче, се намирало едно турско кафене, на което надвечеръ се събирали европейцитѣ отъ Пера, за да се наслаждаватъ отъ „лѣпозрачно позоріе краснаго Възпора, дѣ всегда вѣе животодавный тѣнкы прохладнь вѣтъръ“. Една вечеръ тамъ седѣли двамина френци. Пушейки тютюнъ съ дълги чибуци, тѣ разговаряли разпалено по Източния въпросъ и турскитѣ държавни реформи. Разговорътъ имъ обаче не останалъ само за тѣхъ. „Тамъ близо — добавя авторътъ на басноповестъта — стоѣше и единъ дървишъ отъ бе кташійскаіж сектж и тѣглѣше и той свое арапско налгире замыслень; нъ отъ время на время взорно поглѣдваше тія Европѣйцы и злобно ся надсмѣйваше, показайщъ къту че разбира по францушки и къту че е готовъ и той да ся намѣси на тѣхны разговоръ“.

Ныма да се спирамъ на самия разговоръ нататкъ, защото това излиза отъ рамкиты на нашия предметъ. Ще добавя само още, че въ дълга забележка подъ черта Раковски описва подробно турскиты религиозни обичаи, а въ единъ екскурсъ на самия уводъ той предава изповыдѣта на дервиша въ началото на беседата му съ френциты: „Азъ съмъ слава Богу, дървишъ отъ бекташійскаіж сектж, и лѣжа що е не знаіж! Понеже мя пытате да ви кажж право“. Двамата френци, изненадани отъ вниманието на дервиша и отъ злобния му присмѣхъ, го запитватъ: „Est-ce que vous comprenez le français, monsieur le dervich?“ И дервишътъ имъ отговаря: „Oui, messieurs, je comprends“. Така се завързва дългата беседа, въ която Раковски има възможность — чрезъ устата на вещиа дервишъ — да развие всичкитѣ си идеи по тѣй важния за него Източенъ въпросъ, като изложи и нуждитѣ на българския

¹ Ив. Богоровъ, Живота ми описанъ отъ мене. София 1887, 3: „...Застанахъ въ Кору-Чешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошле нѣколко нашечета да се учатъ, единъ отъ които и да бѣше станалъ прочуть Раковски, та при вечернитѣ наши расходки край лжскавото море у Мега-Ревма, при свырнитѣ отъ цигулкитѣ изъ Султановыя сарай, блѣнувахме заради заспалата Българска народностъ, която по то врѣме едвамъ се пробуждаше“.

народъ и като си спомни частно Велчовата завѣра и подвига на вуйка си Георги Мамарчовъ.

Любопитното е тукъ, съ огледъ къмъ характеристиката на дервиша-бекташия, че той излага своето „небесно откровение“, следъ като е участвувалъ въ оргиастичнитѣ игри на другаритѣ си. Той започва разказа си съ думитѣ: „Азъ, преди една недѣля, къту ся нахождахъ у едно уединено свято мѣсто, дѣ бѣхмы извършили наши ноцны тържествены въртежи и, по обичаѣж, къту се напихъ хашашъ, оставихъ ся на изтупленіе, и така принесенъ отъ хашашкаѣж чюдотворна силъ, изгубихъ си тѣлесная чюства и духъмъ ся видѣхъ на онзи свѣтъ“. — Разбира се, истинскитѣ бекташии не познаватъ този родъ мистически обреди и халюцинации, практикувани въ другитѣ дервишки ордени. За последнитѣ Раковски самъ споменува въ Горски пѣтникъ, въ оная забележка: „Кой е живѣлъ въ Турско, или е ималъ приликъ ди пѣтува тамо, знае какъ ся въртѣжтъ по текета дервиши, къту бѣсни, догдѣ имъ ся завіе свѣтъ и попадѣжтъ на земѣж. поломъртви и съ запенени уста ... Тѣи въртежи и віянія ноцѣ повѣчъ ставѣжтъ“. Отъ тамъ, мисли той, идѣло може-би и българското суевѣрие за самодиви, които играяли и се въртѣли силно ноцѣ по горитѣ. — Раковски произволно свързва въ Изтуплений Дервишъ тия дервишки церемонии, както ги знаятъ ордентѣ Руфай и Мевлеви, съ името на бекташиитѣ, понеже това е нужно за литературнитѣ му цели.

Оправдано е да се попитаме, следъ всичко изложено погоре: дали изборътъ на ония лица въ диалога, и специално на дервиша като двойникъ на Раковски, е нѣщо случайно, или пъкъ ние имаме единъ по-реаленъ поводъ за главния образъ и за поведения разговоръ върху актуалнитѣ тогава политически въпроси? Безъ да можемъ да бѣдемъ категорични — при липсата на изповедѣ отъ самия Раковски или на други положителни свидетелства — все пакъ не е безъ основания предположението, че и тема и лица на диалога възпроизвеждатъ нѣкаква действителность, нѣщо преживѣно при тая или друга подобна обстановка. Защо да не си представимъ, че самъ Раковски, преоблѣченъ като турчинъ и въ качеството си на дервишъ, е могълъ да посети онова кафене въ Долмабахче и че при нѣкоя сгода е повелъ разговоръ съ двамина френци, щомъ е знаялъ добре френски езикъ? Може би тъкмо въ тоя костюмъ, и взетъ отъ европейцитѣ за истински мусюлманинъ, той е можалъ по-свободно да упражни своята критика на режима и да застъпи своитѣ политически възгледи, съ смѣлото порицание на турския фанатизъмъ и на турското ретроградство и съ честната защита на поробенитѣ християни. Самъ Раковски е билъ дервишъ-бекташия; и френски той знае добре, особено откакъ е прекаралъ като изгнаникъ година и половина въ Марсилия. И както при посещението на дервишкото

теке край Факийската гора въ 1854 г., което стои надъ всѣко съмнение, Раковски се явява като турчинъ и дервишъ безъ да бжде разпознатъ отъ опитния шеихъ, така и тукъ той е могълъ да извърши по-рано подобна невинна измама, като догонва една почтена задача: да освѣтли правилно чужденцитѣ върху теглото и свободолюбивитѣ домогвания на сънародницитѣ си.¹ За всѣки случай, фикцията въ диалога Изгуплений Дервишъ не изглежда да бжде чужда на нѣщо истинско, на нѣщо станало преди 5 години (1853): маската, която си слага Раковски, е опитвана нѣкога и му прилѣга добре. Така че и при този литературенъ опитъ, както и при споменитѣ, които разгледахме, ние се натъкваме на смѣсь отъ „поезия и правда“, способна да ни разкрие чувства и преживявания на автора, въ качеството му на членъ на бекташийския дервишки орденъ. Може-би нови материяли и разяснения ще утвърдятъ единъ день още по-силно нашата догадка.

¹ Въ свръзка съ всички тѣзи предания за потурчване на Раковски стои и следниятъ разказъ, предаденъ отъ народния поборникъ Иванъ Цанковъ, който се запозналъ и срещалъ съ Раковски презъ 1867 г. Цанковъ разказва въ своитѣ Спомени отъ миналото. София 1917, 29-31:

„Преди да свърша съ настоящитѣ си кратки спомени, за свой дългъ считамъ да изтъкна и следующия куриозенъ епизодъ изъ живота на великия покойникъ-патриотъ, за който той самъ споменава въ паметния си „Горски пѣтникъ“.

„Като искалъ да разгледа старата историческа църква „Св. Димитъръ“ въ В. Търново, съзидана отъ двамата приснопаметни братя Петъръ и Асѣнъ — възобновители на второто Българско Царство, преобърнатата въ турска джамия, въ която е било строго забранено да стѣпва християнски български кракъ, — Раковски единъ прекрасенъ день презъ време на рамазана, преоблѣченъ като турски ходжа, озовава се въ Търново, преспива въ медресето и, като се запознава съ имамина на казаната джамия, отива на следующия день да се кланя въ нея и, съ позволение на нейния имаинъ, покачва се на минарето и изпѣва отъ тамъ установената за случая турско-арабска молитва: „Аллахъ-ихберъ, селемъ ненахъ“ и излиза, направя си намаза (молитвата) и подиръ като е разгледалъ най-внимателно вѣтрешността ѝ, обиколилъ цѣлия ѝ дворъ, въ който билъ съгледалъ между другото и единъ надгробенъ мряморенъ камъкъ съ следующия епитафъ: „Людие, на бждность не надѣйте се, всѣкому тя е тайна темна. Младости же не надѣйте се, цвѣте извѣхва незабавно... Самая наша добродѣтель паметъ остава намъ послѣ смерти. Живъ е отечествобранителъ, паметникъ му въздигатъ надъ кости.“

Трѣбва да забележимъ, че въ Горски пѣтникъ Раковски не говори нищо подобно, така че Цанковъ грѣши въ спомена си. Навѣрно той е слушалъ рози разказъ, който се мири нѣкакъ съ онова, което знаемъ за Раковски като дервишъ, отъ нѣкой другъ свидетелъ. За рушевинитѣ въ Търново и Преславъ Раковски споменава пжтемъ въ нѣкои отъ ръкописнитѣ си стихове и въ забележитѣ къмъ Горски пѣтникъ 195. Срв. у менъ СББАН IX (1917), 65.

ГЛАВА II

Възстанишки планове

I

1. Четнишкото хайдутуване на Раковски въ 1854 г. и неговата подготовка. — Легенда и действителности, по сведенията на Гр. Начовичъ и други биографи. — Разказът на Нанка Търпанска, сестра на Раковски. — Свидетелството на В. Стояновъ за скитанията на Раковски въ Котленския балканъ. — Допълнителни вести у Б. Петровъ, — II. Опитъ за образуване възстанишка чета въ 1853 г., по показания на Д. Цанковъ. — Поляцитѣ въ Цариградъ предлагатъ на Раковски да образува българско революционно правителство; тѣ напечатватъ и прокламациитѣ му. — Връзкитѣ между полскитѣ емигранти около Чайковски и българскитѣ народни дейци (Н. Бозвели, Иларионъ, Раковски), преди Кримската война. — Олитътъ на поляцитѣ за едно турско-българско политическо и военно сътрудничество, насочено противъ Русия. — Какво отношение къмъ него може да има проектираното възстание на Раковски отъ 1853 г. — III. Дейността на Раковски до пристигането на князь Меншиковъ въ Цариградъ; основаването следъ това на „тайно българско общество“. — Постъпване на Раковски като пръвъ драгоманъ при главната турска квартира въ Шуменъ, после въ Калафатъ. — Залавянето на Раковски и обвинението му въ руски шпионажъ. — Разказъ на Д. Цанковъ и Ч. Поповъ за предателството къмъ Раковски отъ страна на Ст. Беронъ. — Какво вѣрно и невѣрно може да съдържа този разказъ? — Приятелскитѣ връзки и общото „незабравимо състрадание“ на Раковски и Берона въ 1853 година.

Около четнишкото хайдутуване на Раковски презъ 1854 г., поетически отгласъ на което откриваме въ епоса му отъ 1857 г. Горски пѣтникъ, както и около състава и подготовката на дружината въ Балкана, на която той е войвода, ние все още не сме напълно на ясно. Самъ Раковски не говори нийде обстояйно за това свое важно начинание. Въ скицата на Житието си отъ 1866 г. той забелязва подъ точка 54—59: „Съкритъ въ Цариградъ съставямъ хайдушкѣ четѣ отъ 12 души на 1854 и исхождамъ въ шумѣ тѣ. — Изнамѣрение на срѣдства за това горско воюване и проч. — Попъ Христу отъ Оряховица и Рейзъ Янко и проч. — Мѣсто то на исхода ни отъ Въспора и проч. — Горско то ми пѣтнѣствие. — Зимата и разиждане то на момци тѣ ми...“ А въ биографското си писмо до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 г. той съобщава все тѣй кратко и сухо: „...Кѣту чюхъ че Русійскіи войски минжли Дунава, събрахъ абіе 12 избрани момцы Българи, и кѣту гы заклѣхъ въ святое причястіе чрѣзь священи Български лица, трѣгнахмы отъ Воспорѣ за Старѣ планинѣ добрѣ убрѣжени. Цѣль моя бѣше да успѣж да ся намѣся съ Рускія войскы. За 12 дни едва стигнѣхмы въ Старѣ планинѣ въ Прѣславскыя горы.

Отъ тамо изпроводихъ чловѣцы да ся извѣстятъ за Руси. Тій бѣхъж подь Силистрѣж. Доброжъ бѣше за насъ непроходимъ, понеже ся скытахъ много турскы войскы, и така унужденъ бѣхъ да ся запра въ вышереченія горы, догдѣ ся още приближтъ Руси.“ Какъ поради оттеглянето на рускитѣ войски и поради приближаването на зимата той биль принуденъ да разпусне четата си и да се скрие въ Котель и какъ въ началото на 1855 г. той потеглиль отъ тамъ за Влашко, като миналь презъ Свищовъ, гдето му услужили „добри приятели“ за прехвърляне на Дунава, това е отбелязано все тѣй набързо въ писмото.¹ Трѣбва да добавимъ още сведенията, които съдържа за скитанията на четата малкиятъ ръкописенъ дневникъ на Раковски. държанъ презъ време на самото хайдутуване. Отъ тѣхъ учимъ, че Раковски потеглиль отъ Цариградъ на 18 юний 1854 г. вечерята. Узнаваме сѣщо, че като миналь презъ околноститѣ на Лозенградъ, Боялъкъ, Бургуджии, Садово и Медвенъ, въ началото на юлий той стигналь около Котель, гдето се укриваль въ гората, движейки се въ разни посоки, до началото на августъ. Следъ това Раковски, вече самъ, прекараль скритъ въ Котель около четири месеца, до края на 1854 г.²

Този краткъ хайдушки походъ е биль добре познатъ на нѣкои съвременници, и то главно възъ основа на устни разкази отъ самия Раковски. Ималъ ли е основания да премълчава такива безславни подвизи, какъвто е било постѣпването му въ ордена на бекташиитѣ, той е могълъ съ толкова потолѣма гордостъ да изтъква смѣлость и заслуги за раздвижване на българитѣ при своето горско пѣтуване отъ 1854 г., което се явява достойно продължение на Браилското съзаклетие отъ 1842 г. Въ единия и въ другия случай Раковски е могълъ да покаже на дѣло своята неустрашимостъ и своя организационенъ талантъ, въ служба на голѣмото народно дѣло. И макаръ фактитѣ тукъ да стоятъ за насъ надъ всѣко съмнение, все пакъ се намираха по-рано критически настроени къмъ историческото предание почитатели на Раковски, които оспорваха подвига отъ 1854 г. Оспорваха го не отъ неприязнь къмъ човѣка, а отъ недовѣрие къмъ устната мълва.

Сѣщиятъ Григоръ Начовичъ, който излага съ дълбокъ пиететъ кончината на Раковски въ Букурещъ и описва по слухъ отъ очевидци Браилското възстание отъ 1842 г., гдето се отличава младиятъ Раковски,³ сѣщиятъ той отрича истинността на

¹ Срв. Съчинения на Г. С. Раковски, изборъ отъ М. А. София 1922, 4, 17.

² Срв. у менъ „Раковски и Горски пѣтникъ“, СББАН IX (1917), 27.

³ Г. Котевъ (Г. Начевичъ), „Единъ случай отъ живота на Раковски“, Бѣлг. народенъ календаръ за 1890 г. София 1890, 49 нт. – Г. Начовичъ, рецензия за Ч. Поповъ, „Чърти изъ живота на С. Г. Раковски“, Периодич. спис., кн. XLI—XLII (1893), 999 нт.

горското хайдутуване въ надвечерието на Кримската война. Разглеждайки въ една рецензия биографията на Раковски отъ Ч. Поповъ, излѣзла въ 1893 г., той забелязва: „Истина е, че е още рано да се пише биографията на Раковски, но именно сега е времето да се събира и пречистя материалътъ за тая биография.“ Отъ това гледище на скептицизъмъ къмъ всички непровѣрени устни или писмени съобщения, той отхвърля като апокрифенъ разказа на Ч. Попова за хайдушка чета на Раковски. „Една отъ невѣрноститѣ на тая книга, бележи Начовичъ, е легендата за хайдутуването на Раковски презъ 1854 година. Тая басня е много разпрѣсната изъ България; намѣриха се даже и обожатели на Раковски, които сж ѝ дали тѣло чрезъ една много смѣшна картина, изработена отъ нѣкой твърде доленъ живописецъ и доста разпространена чрезъ фотографически снимки Тая легенда ще се е родила отъ поемата на Раковски, Горски пѣтникъ, въ която се описватъ въображаеми войводи и момци... Истината върху тази легенда е следующата. Следъ избѣгването си отъ Цариградъ, Раковски живѣ нѣколко месеца въ Котленския балканъ, по причина че презъ тая 1854 година дезертъори низами и арнаути, както и турски башибозуци, които ловѣха и колѣха всѣкиго, който си подадѣше главата вънъ отъ гради или село, правѣха несигурни пѣтищата въ България. Сигурно мѣсто по това време бѣха само гжститѣ балкански гори, които вдѣхваха почитъ на тая турска сганъ. Раковски напусна Котленския балканъ презъ декемврий, промъкна се до Свищовъ и премина Дунава съ помощта на Апостоль Конкова...“

Но Начовичъ не е правъ тукъ, като обявява горското хайдутуване на Раковски за измислица и като извежда тази легенда отъ поетическия разказъ за 12-тѣ юнаци. Поддава ли се той при Браилския заговоръ отъ 1842 г. на устния разказъ на свидетеля Николопуло, който разказъ се оказва, въ свѣтлината на историческитѣ документи, „легенда измислена отъ край до край и преповторена сетне като истинска случка отъ Ч. Поповъ, Г. Димитровъ и Д-ръ Б. Петровъ“, ¹ тукъ той изпада въ противоположната грѣшка, да отрича истинността на признати събития. Така той иде да оправдае мнението на Ст. Романски, който и при изследването на онова възстание отъ 1842 г., гдето участвува Раковски, изтъква, „съ каква предпазливостъ изобщо трѣбва да се приематъ и използватъ всички спомени за събития изъ нашето Възраждане дори и тогава, когато тѣ произхождатъ отъ „съучастници“ и „очевидци“. Противно на Начовича, и както добре знаемъ сега, тъкмо при похода отъ 1854 г. поезията е изведена отъ мнимата легенда, а не наопаки, и никакво съмнение не остава

¹ Ст. Романски, „Заговорътъ на Г. С. Раковски въ Браила презъ 1842 г.“ СББАН XIV (1920), 5.

вече върху действителното войводство на Раковски. По-скоро ние можем днес да се питаме: какъ успѣва Раковски да екипира четата си отъ 12 души въ самия Цариградъ и какви по-опредѣлени задачи си поставя той въ това крайно опасно предприятие? Обличането и въоръжаването на цѣла дузина юнаци не е било лесна работа и още по-трудно е било да се извърши това въ столицата на Турция, подъ бдителното око на властѣта. Колкото пъкъ се отнася до задачата, би могло да става дума, доколко Раковски преследва свой собственъ планъ за нѣкаква намѣса въ войната между Русия и Турция и доколко той е орждие на други сили, на чужди кроежи за използване повдигането или раздвижването на българите. И после: отъ где черпи Раковски сръдствата за своята чета? Самъ ли ги е намѣрилъ нѣкакъ, или приятели и други политически фактори го улесняватъ въ това смѣло предприятие?

Обърнемъ ли се за отговоръ къмъ първия по време биографски очеркъ за Раковски, именно тоя отъ Р. И. Блъскова, помѣстенъ въ редактираното отъ тогава списание Славянско братство (Букурещъ 1877—78), ние намираме нѣкои сведения, получени направо отъ сестрата на Раковски, Нанка, които представятъ и днесъ интересъ. Блъсковъ разказва възъ основа на спомени, които Нанка длъжи навѣрно на брата си, следното.¹ Когато Раковски излиза отъ Цариградския затворъ, гдето го хвърлятъ клеветитѣ на котленскитѣ чорбаджии и на търновския владика, нѣколцина бейове, на които Раковски билъ училъ по-рано децата по турски и френски езикъ, го взематъ подъ свое покровителство и следъ 2—3 месеца го настаняватъ на служба като преводачъ при военния паша въ Калафатъ. Обаче тамъ Раковски не стоялъ мирно и наумилъ да побѣгне въ Влашко. Издаденъ отъ нѣкой си българинъ, той билъ заловенъ, откаранъ презъ Котелъ за Цариградъ и повторно хвърленъ въ тъмница. „Но нѣкой си Мустафа бей го не оставилъ за дълго време въ затвора (види се по настояването на Богориди) и го земалъ да учи децата му у дома имъ. По едно време Мустафа бей захваналъ да кани Раковски да се потурчи, като му казвалъ, че ще го усинови. Но българинътъ мислѣлъ друго. Било турски байрамъ, когато Мустафа бей отишелъ да се кланя на джамия съ всичкитѣ си домашни. Тогава Раковски сполучилъ време и като обира нѣкои скъпоценни вещи, побѣгналъ изъ Цариградъ. Но защото знаеше, че отъ напредъ е забележенъ, а и сега може да го подирятъ, не смѣше вече да се отбива въ никой градъ и удари къмъ Балкана, гдето се сдружава съ една хайдушка чета българи, на които станалъ войвода. Това било на 1854 год., когато се повдигна Кръмската наречена война. Раковски потеглилъ

¹ Р. И. Блъсковъ, Славянско братство, г. I, книжка 3. Букурещъ, 12 февруарий 1878, 30 нт.: „Георги Стойковъ Раковски“.

съ своята чета отъ Балкана да отидатъ при рускитѣ войски, които обсаждаха Силистра. Преди да пристигнатъ тамъ, по пътя се научили, че руситѣ се оттеглили презъ Дунава. Нѣкои отъ дружината, които не били познати на турцитѣ, върнали се у дома си, а Раковски съ нѣколко другари забѣгнали у Влашко“.

Така разказва нѣкога Нанка Търпанска, скъсявайки и забърквайки споменитѣ на брата си, но запазвайки нѣщо отъ първоначалната имъ ядка. Все тѣй накратко, и пакъ въз основа на устно предание, чуто направо отъ войводата, разказва събитието Василь Стояновъ, познатиятъ основателъ на Книжовното дружество въ Браила и сподвижникъ на Раковски въ Бѣлградъ, като членъ на легията отъ 1862 г. В. Стояновъ доставя всичкия материалъ за единъ биографски очеркъ, писанъ въ 1882 г. отъ чеха Йосефъ Баракъ, редакторъ на *Národní Listy* въ Прага, въ който четемъ по събитието, което ни интересува, следното.¹

Откакъ Раковски успѣлъ да се изкопчи отъ стражата, която го карала окованъ въ вериги презъ м. мартъ 1854 г. отъ Шуменъ за Цариградъ — върху този епизодъ ще се повърнемъ после — скрилъ се въ родния си градъ и влѣзълъ въ връзки съ нѣкои познати хайдутѣ, които се навъртали въ околността. „Като се споразумѣха и образуваха братска дружина, нашиятъ герой напусна Котелъ и заедно съ него и върната му сговорна дружина, която състоеше отъ шестъ члена. Всички встѣпиха въ светитѣ лесе на голѣмия Балканъ“. Къмъ края на м. май 1854 г. дружината се увеличила, заедно съ войводата, на 13 души. Ходила тя изъ горитѣ до октомврий 1854 г., изтребвайки много врагове на българския народъ, турци, българи-грѣкомани, сжщо и нѣколцина грѣци и евреи. На нѣколко пѣти правителството пращало потеря отъ заптиета или редовна войска, но не могло да хване войводата. Само веднажъ безъ малко този щѣлъ да попадне въ турски рѣце, и то въ долината Разбойна, между Котелъ и Жеравна. Сестрата на Раковски, като узнала, че въ тази долина се криятъ заптии, отишла въ гората и предупредила брата си. Раковски, смѣтайки че е предстоящо залавянето му, измъкналъ ятагана си и поискалъ да съсѣче сестра си, за да не изтегли тя пожестока смъртъ отъ „скверни отомански рѣце“: „по-добре умри отъ моя ятаганъ, а отсетне ще мога още по-добре да се боря съ враговетѣ, за да падна толкова по-тържественно“. Минутата била страшна. Но сестрата, ронейки сълзи, му казала решително: „Не братко, не струвай това, докато можеме да се надѣваме на Бога!“ И наистина, следъ нѣколко часа

¹ Ютро издадено въ полза на българска майчица. Отъ А. Явашовъ, К. Божковъ, А. Теодоровъ, Г. Гаговъ, Л. Хашновъ – студенти въ Прага. Въ Прага 1883, 1 нт.

всички се намърили на по-безопасно мѣсто. Това се случило презъ м. августъ. А презъ м. октомврий, като наближили зимата, Раковски разпусналъ четата, която скрила оръжието си, и „за десетъ дни“ се намърилъ въ Влашко, съпровожданъ отъ Балкана до Дунава отъ двама най-храбри юнаци.

Въ този разказъ, украсенъ доста отъ находчивото въображение на В. Стоянова, се срещатъ подробности, които не знае никоя друга биография на Раковски. Епизодътъ съ решението на Раковски да съсѣче сестра си въ гората се повтаря обаче, заетъ направо отъ тука, и то безъ всѣка промѣна, въ книгата на Ч. Поповъ отъ 1893 г.¹

Още Гр. Начовичъ, въ рецензията си за тази книга, отхвърля обаче категорично „баснята“ за подобенъ опитъ на съсичане: „Раковски бѣше цивилизованъ човѣкъ и не можеше да има такива арнаутски понятия върху юнащината“.² Но и по-късно Б. Петровъ, въ биографията си на Раковски отъ 1910 г., подлови нѣкакво подобно предание за съсичане, възъ основа на устния разказъ на Киро Стояновъ, сестринъ синъ на Раковски, който черпи сведенията си отъ майка си Неша или отъ зетя си Кръстьо Търпановъ. Въ деня, въ който Раковски разпусналъ четата си, споходила го въ гората сестра му Нанка. И както тѣ обѣждали на тревата, ето че се показали нѣколцина турци на близката мандра. „Какво направи... ето потеря дойде!“ извикалъ Раковски. „Въ случай на нападение отъ потерята трѣбва да убия първо тебе, за да не паднешъ въ неприятелски рѣще да те мжчатъ, а после азъ да се бия!“ Оказало се, че това не е потеря, а обикновени разбойници, дошли да ограбятъ оная мандра или да взематъ откупъ отъ притежателя ѝ, дѣдо Иванъ. Раковски далъ пари на дѣдо Ивана, а после, презъ нощъта, се прибралъ въ Котелъ.³

II

Ако самъ Раковски и първитѣ разкази за него отъ близкитѣ му говорятъ за хайдутуване въ 1854 г., Драганъ Цанковъ въ споменитѣ си, съобщени на Юрукова, Симидова и Шишманова, знае нѣкакъвъ опитъ за възстанишка мета отъ нѣколко мѣсеца по-рано, презъ 1853 г. Предъ Юрукова, както видѣхме, Цанковъ говори, че намърилъ Раковски въ дервишко теке, че отишелъ съ него въ Стамбулъ, за да купятъ дрехи, оръжие и коне за двайсетъ панагюрци и че така съставената чета заминала за Стара-планина, за да обяви отъ тамъ — по внушение отъ поляцитѣ-емигранти — свободата на България. Предъ Симидова той разказва, какъ Раковски, като

¹ Ч. Поповъ, Чърти 53.

² Периодич. спис. ХLI — ХLII, 1009.

³ Б. Петровъ, Биография на Г. С. Раковски 71.

дервишъ, кроялъ нѣкакъвъ особенъ патриотически планъ: още преди отиването си за Видинъ, значи въ 1853 г., той подготвялъ нѣкакво възстанишко движение, което трѣбвало да избухне въ България и да обхване страната, отъ Янтра до Тимокъ; а по-късно въ Видинъ той държалъ за тая целъ близо до себе си, въ града и извънъ града, преоблѣчени като турци нѣкои вѣрни българи.¹ Предъ Шишманова, най-сетне, Цанковъ излага нѣкакъ по-точно този планъ. Именно, докато се бави въ Цариградъ по откриване на печатницата си въ Свищовъ, и още преди да се обяви Кримската война, Цанковъ билъ споходень отъ полския емигрантъ Пшевлоцки. „Знаешъ ли какво, запитва го тоя. Требва да намѣримъ нѣкой старъ хайдутинъ, който да събере една чета отъ 10—15 хайдути, да идатъ на Габровския балканъ, тамъ да събератъ още, колкото могатъ, и да провъзгласятъ временно революционно българско правителство. Само тогава Франция ще се застъпи за българитѣ предъ Портата — да имъ се дадатъ нѣкои права. Кажы сега, знаешъ ли нѣкое такова лице, да свърши тая работа“. — „Знамъ, отговаря Цанковъ: Раковски“. И отива Цанковъ при Раковски въ дервишкото теке, повиква го дома си, представя го на Пшевлоцки и тоя му разкрива тайната си.

— Приемашъ ли да съберешъ чета, да я поведешъ на Балканитѣ и да обявишъ временно правителство? пита Пшевлоцки.

— Хай-хай! отговаря Раковски.

— Тогава кажи, какво ще ти трѣбва.

— Ще ми трѣбватъ 15 коня, 15 силиаха и хиляда лири. — Добре. Тогава да приготвимъ и прокламацията.

Споредъ Цанкова, който предава този разговоръ,² Раковски се решилъ безъ много колебание за смѣлото начинание и самъ седналъ да напише прокламацията. Пшевлоцки се погрижилъ за отпечатването ѝ. И тъкмо защото Пшевлоцки прави предложението, набавя срѣдствата и отпечатва тъй лесно революционната прокламация, Цанковъ е убедень, че всичко е ставало по споразумение между френското и турското правителство. Готови прокламациитѣ, Цанковъ и свищовецътъ Гаврилъ Хаджи Денковъ взели частъ отъ тѣхъ и заминали съ пароходъ презъ Черно море и Сулинското устие за Свищовъ. Раковски останалъ въ Цариградъ, да приготви четата. Условили се съ Цанкова: щомъ тоя чуе, че въ Габровския балканъ е провъзгласено възстанието и образувано временно българско правителство, да разпрѣсне отъ Свищовъ прокламациитѣ и да прати четници въ Балкана. Но времето тече, и никакво възстание не избухва. Единъ день, презъ м. октомврий (— навѣрно октомврий 1853), при Цанкова въ Свищовъ

¹ Вж. прибавка II, спомени на Ф. Симидовъ.

² Срв. прибавка III.

се озовава единъ турски офицеръ. Докато Цанковъ се сѣти, кой е това, непознатиятъ му се обажда: „—Не ме ли познавашъ, бе? Азъ съмъ Раковски“. И като излиза навънъ баши-бозукътъ, който го придружавалъ (той билъ слугата му Хаджи Христо, българинъ), Раковски казва: „Свършихме работа. На гледай, единъ пръстъ нѣмамъ, голѣмия. Въ Едрене се бихме“. (Нека пжтемъ забележимъ, че по разказа на Киро Стояновъ предъ Б. Петровъ¹ двата последни пръста отъ лѣвата ржка на Раковски били откъснати отъ единъ „мюскетъ“ въ сражението при Четате, Ромъния.) Но излиза, че Раковски не казалъ истината за образуване на чета и за бой съ нѣкаква войска. Защото баши-бозукътъ (Хаджи Христо) забелѣзалъ тайно на Цанкова: „Не му вѣрвай! Лъже магарето. Като се напи една вечеръ, ритна кондакътъ и му откъсна пръста“.

Наскоро следъ тази среща Раковски заминалъ за Видинъ. Цанковъ заключава: „Тѣй се свърши историята съ провъзгласяването на временното правителство въ Габровския балканъ. Сега си обяснявамъ, че турското правителство ще е искало, очевидно, да представи, че цѣлата тази работа е нагласена отъ Русия. А поляцитѣ съ това искаха да докажатъ, че Англия и Франция трѣбва да се съюзятъ противъ Русия... А че турцитѣ бѣха въ състояние изкуствено да създаватъ за своя целъ възстанически движения въ България, това знамъ отъ другъ единъ фактъ отъ по-последно време...“

Какво вѣрно може да има въ този разказъ на Цанкова за проектъ на Раковски да вдигне възстание въ Балкана още следъ окупацията на Влашко и Молдова отъ рускитѣ войски презъ лѣтото на 1853 г. и преди Турция да е обявила война на Русия на 4 октомврий сжщата година ?

Самъ Раковски съобщава въ скицата на Житието си, подъ точка 41: „Сношеня та ми съ поляци тѣ, а особито съ Чайковскы, потурченый днѣсь Саджкъ Паша“. И подъ точка 45 и 46: „Встѣпванье то ми въ Турскѣ службѣ въ 1853. — Пжтишествие то ми Българиж прѣзь Шипкѣ, Габрово, Търново, Шуменъ, Рухчукъ, Сищовъ, Врацѣ, Видинъ, до Калафатъ на главно то военно станице съ службѣ башъ терджуманъ при Ахметъ-Паша“.

Че поляцитѣ сж се сношавали съ българскитѣ народни водачи въ Цариградъ и сж се старали да ги спечелятъ за своята политика по отношение на Турция и на Русия, знаемъ много добре, — между другото отъ запискитѣ на сжщия Чайковски, когото поменува и Раковски. Още въ Парижъ, гдето прибѣгва следъ несполуката на полското възстание отъ 1831 г., Чайковски завързва близки връзки съ българитѣ, които се учили тамъ и били пропити съ патриотически духъ, представя ги на князь Адамъ Чарториски и гледа да ги увлѣче въ голѣмата

¹ Б. Петровъ, ц. с. 65.

си политическа комбинация. Изпратенъ въ 1841 г. въ Цариградъ, като агентъ на полския комитетъ въ Парижъ, Чайковски привлича на своя страна български дейци като Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, Раковски и др. и на всички тѣхъ той гледа да внуши примирение съ Турция и предпазливостъ отъ Русия. „Замѣсенъ, казва дъщерята на Чайковски, К. Суходолска, за баща си, по единъ дискретенъ начинъ като съветникъ въ всичкитѣ събития на Изтокъ, той виждаше надалечъ и остро. Съ невъобразимо постоянство той преследваше своя идеалъ: асимилация на християнитѣ съ мусулманитѣ чрезъ общата военна повинностъ. Неговото желание бѣше, да сполучи да извоюва за българитѣ, бошняцитѣ и албанцитѣ единъ видъ автономия и да ги преобърне по такъвъ начинъ въ яки подпори на султановия престолъ“.¹ Добъръ патриотъ, загриженъ преди всичко за освобождението на отечеството си, Полша, Чайковски иска да направи отъ българитѣ елементъ на съпротива срещу Русия и на съюзникъ за Турция. „Споредъ мене, признава той въ мемоаритѣ си, българитѣ трѣбваше да се сближатъ съ турското правителство, да гледатъ да събудятъ и развиятъ своята националностъ подъ негова защита и подъ негова егида“. Ето защо колкото и да симпатизира на българитѣ въ черковната имъ борба, той не би желалъ да ги види откъснати отъ патриаршията, за да не би тѣ да се насочатъ и къмъ политическата си независимостъ. И групирайки около полското агентство българскитѣ първенци, той иска да подбие чрезъ тѣхъ руското влияние между сънародникитѣ имъ, което и успѣва отчасти, както ни показва дейността на Бозвели и проповѣдта на Раковски по-късно.² Въ услуга на една силна Турция, която би търпѣла равноправието на християнскитѣ си поданици, за да ги откъсне отъ стремежа къмъ руско покровителство, Чайковски развива проекта си за една турско-славянска войска, гдето и българитѣ биха се радвали на честъ и свобода. И въ 1853 г. той получава разрешение да образува подъ своя команда единъ казашки коненъ полкъ, съставенъ отъ славяни въ Турция, съ който принася значителни услуги въ отбраната срещу Русия. Българитѣ имали сжщо тѣй своя хубавъ дѣлъ въ сраженията при Силистра и други мѣста: „Тѣ бѣха получили голѣмо довѣрие въ собственитѣ си сили, казва Чайковски; всички бѣха въодушевени отъ военната гордостъ, която повдигаше тѣхния куражъ“.

Въ какво отношение къмъ тѣзи идеи и този опитъ на Чайковски трѣбва да поставимъ усилието на полския емигрантъ Пшевлоцки да склони Раковски за една възстанишка

¹ К Суходолска, „Българитѣ въ неизд. мемоари на Ч. Чайковски“, СБНУ Х. (1894), 430 нт., 433, 452–453.

² Срв. моя Неофитъ Х. Бозвели (1931), 551, 611, 637 и др.

чета, не може да се каже. Ако изобщо сж върни съобщенията на Цанкова, не би могло да има съмнение, че Пшевлоцки действува като агентъ на Чайковски. Само че между целта, която гони тоя полски революционеръ, и целта, която си поставя по-късно самъ Раковски, не изглежда да има много общо. Опитътъ отъ есенъта 1853 г. и този отъ лѣтото 1854 г. не ще се покриватъ нито въ организирането, нито въ ръководнитѣ си схващания. Изобщо трудно е да сждимъ по-опредѣлено за характера на връзкитѣ между Чайковски и Раковски въ Цариградъ, изрично изповѣдани и отъ дветѣ страни, но безъ да се казва, какво точно се проектира и върши. Възстанишкиятъ проектъ на Раковски отъ 1853 г., ако е билъ наистина уговоренъ, както ни излага Цанковъ, е трѣбвало да стои изключително въ услуга на полско-френскитѣ и турскитѣ намѣрения по това време. Раковски е ставалъ неволно чуждо орждие. Надали обаче тѣй ще си е представялъ работата самъ Раковски, далечъ отъ всѣка наивностъ — въпрѣки готовността си да следва указанията на Пшевлоцки. Четата би се покривала въ негови очи — и въ скрититѣ и въ явнитѣ си задачи — напълно съ хайдушкото предприятие отъ по-късно, отъ 1854 г, когато Раковски не таи вече ни най-малко своето враждебно отношение къмъ Турция и мисли само какъ да подкрепи Русия. Излишно е да се впускаме по-нататкъ въ хипотези по тая точка. Чайковски признава, че близкитѣ на Раковски срѣди не сж били чужди на нѣкои негови замисли; Раковски не признава обаче нийде по-опредѣлено, какво той е сподѣлялъ и какво не въ идеологията на поляка. Дали внушението на полския комитетъ за едно българско възстание е целѣло нѣкаква турска диверсия за привличане Франция и Англия въ война противъ Русия, както предполага Цанковъ, не би могло да се твърди. Смщо и това — дали Раковски разбира скоро печалната роля, която би игралъ (освенъ ако би използувалъ възстанието за собственитѣ си освободителни планове), за да се откаже отъ предложението на Пшевлоцки и възприеме много по-тактичната и прѣко полезната за българското дѣло идея, да постмпи на турска служба, като преводачъ въ дунавската армия. Споредъ Цанкова, и самото турско правителство, което усвоило отначало въ лицето на Фуадъ паша (наследникъ на Али паша) идеята за българско възстание, се отказало отпосле отъ нея, намирайки я доста рискувана. Така че не Раковски, а турцитѣ осуетяватъ проекта за една българска чета въ Балкана. Колкото пъкъ се отнася до прокламацията, която изготвя Раковски и предава на Цанкова за разпространение при избухване на възстанието въ Стара планина, заслужва да припомнимъ, че въ пълно противоречие съ съобщението на Цанкова стои разказътъ на Раковски въ биографското му писмо до Ив. С. Иванова за разпространяване на руски прокламации, както тѣ били издадени следъ избухване на войната

отъ главнокомандуващия Паскевича.¹ Цанковъ допуска още, че Турция, ако е била причастна въ плана за една българска чета, е гонѣла може-би и едно хитро обвинение за подстретелство между българитѣ отъ страна на Русия. Но ние не знаемъ нищо по това. Че турцитѣ сж били въ състояние да създаватъ за свои цели подобни мними възстания, показва ни, по свидетелството вече на Чайковски, опитътъ за едно изкуствено българско повдигане въ 1867 г. Тогава Мидхадъ паша наглася нѣколко стотинѣ помаци да играятъ ролята на политически бунтовници въ България, за да види, какво ще бжде поведението на българитѣ. Тѣзи обаче, доста досѣтливи, останали съвсемъ чужди на коварната и опасна игра.²

III

Но нека спремъ внимание на нѣкои събития преди образуване на четата отъ 1854 г., за да проследимъ после подготвителнитѣ ѝ етапи.

Въ автобиографското си писмо до Ив. С. Иванова (1858) Раковски говори по-обстойно за настроението си въ Цариградъ въ надвечерието на Кримската война и за намѣсата си въ тази война, въ качеството си на официаленъ преводачъ при щаба на Шуменската, после на Видинската армия. „До 1853 лѣто, пише той, живѣхъ въ Цариградъ и съдѣйствувахъ по възможностьж за народныя наши Българскы работы. За кое и разновидно съ личнж си пагубж пострадахъ. Въ него же врѣмя когдa дойде Князь Менчиковъ общій възтѣргъ ся запали въ нашъ Българскій народъ, и всякъй Българинъ съ радостііж чѣкаше и уже бѣ увѣренъ за свое освобожденіе отъ Турское иго Все Българи ся рѣшиха да съдѣйствуважтъ съ всякъй начинъ на това. Мы нѣколко Българи въ Цариградъ съставихме жалбж отъ странж Българскаго народа и іж принесохмы Князу Менчикову, кой ни ся обеща че ще іж привручи дѣ е удобно. Послѣ къту ся откри рать Русіи съ Турцііж, мы ся рѣшихмы нѣколко Българи и съставихмы едно тайно общество, цѣль кому бѣше да постжпимы въ Турскж службж, и съ тойзи начинъ да дѣйствувамы отъ еднж странж да ся ни угнятява нашъ бѣднй народъ въ врѣме размирія рата отъ злоупотрѣбленія Турска, отъ другж же странж да прѣуготовлявамы народа всягда да бжди готовъ, щото въ благоврѣміе да дѣйствува съгласно съ Русійское напредванье въ Турцііж. Намъ бѣхж познати и раздаденій прокламаціи въ Българііж отъ Русійскж странж, а имянно отъ вѣначалника Пашкевича. Азь бѣхъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ отъ Военнаго тогда министра Турскаго Мехмедъ-Али Паша за първый

¹ Съчинения на Г. С. Раковски (1922), 16.

² К. Суходолска, СБНУ X, 466.

тълмачъ (dragoment) на главное военное турское станище въ Шуменъ, а отъ тамо ся упрѣдѣлихъ за Калафатъ, и помощникъ мой бѣше Юванъ Бацовъ, кого отъ Видинъ отправихъ чрезъ Сърбіи за Влашко где бѣше рускаѣ войскъ за да съобща наше намѣреше дѣ подобно. Азъ же останжхъ въ Калафатъ даже до знаменитаѣ быикъ на Читатія.“¹

Хронологията на тѣзи събития може да се опредѣли лесно, като знаемъ международнитѣ дипломатически прегоговори въ Цариградъ по това време. Френското правителство врѣчва нота на Портата на 28 май 1850 г.: нота, съ която иска да бждатъ предадени на католишкото латинско духовенство Светитѣ мѣста и църквата на гроба Господень, чието владение било гарантирано съ френската капитулация отъ 1740 г. Малко следъ това Русия отправя до Портата протестенъ меморандумъ, назначенъ да защити правата на православната църква въ Иерусалимъ. Съ нова нота отъ 19 мартъ 1852 г. френското правителство повтаря исканията си. На 20 февруарий 1853 г. английското правителство врѣчва нота на руското, съ която се потвърждава, че между Англия и Русия може да има споразумение само за поддържане, а не и за подѣлба на Турция. На 28 февруарий 1853 год. въ Цариградъ пристига съ голѣма свита рускиятъ пратеникъ князь Александъръ Меншиковъ, който въ редица ноти отъ мартъ, априлъ и май с. г. иска удовлетворение на рускитѣ искания за Светитѣ мѣста и за протекторатъ надъ християнитѣ въ Турция. На 26 юни с. г. Царьтъ издава манифестъ за окупиране на Дунавскитѣ княжества, а на 4 октомврий 1853 г. турското правителство обявява война на Русия и натоварва главнокомандуващия Омеръ паша да прогони рускитѣ войски отъ Дунавскитѣ княжества. Презъ мартъ 1854 г. Англия и Франция, съюзени съ Турция, обявяватъ сжщо война на Русия.²

Раковски основава съ другари тайното българско общество въ Цариградъ следъ пристигането на Меншикова и заминава за мѣстоназначението си веднага щомъ била обявена войната отъ страна на Турция. Отъ февруарий до октомврий 1853 г. той е въ Цариградъ и тукъ той е заетъ съ разни патриотически проекти, безъ да занемаря, разбира се, и частнитѣ си предприятия. Презъ есенята на 1853 г. Раковски потегля презъ Търново, Габрово и Шуменъ за Видинъ и Калафатъ, опредѣленъ за башъ-терджуманинъ при Ахмедъ паша (вж. плана на Житието му), а презъ пролѣтята на 1854 г., следъ като се бави въ Калафатъ и взима участие въ битката при Четате, бива арестуванъ за шпионажъ въ руска полза и откаранъ подъ стража за Шуменъ. Въ точка 49 отъ плана на Житието се казва: „Измамата на турци тѣ шо

¹ Съчинения на Г. С. Раковски, 16—17.

² Г. П. Геновъ, Източниятъ въпросъ II (1926), гл. 1, 1 нт.

мя испратиха до Шуменъ при Юмеръ паша...“ Какъ е станала тази измама и залавянето на Раковски, това той загатва само въ писмото си до Ив. С. Иванова. Като говори, че взель мѣрки да съобщава на рускитѣ войски за „намѣрението“ на своето тайно общество, той продължава:

„Мои съдѣатели бѣхж въ това прѣдпріятіе многы Българи по разни градове и села, а най паче въ Сищовъ, гдѣ бѣше управитель на тѣя работы познатый родолюбець Г. Апостоль Конковичъ. Нѣ види ся непріатели нѣци да усѣтихж нашъ планъ и ны прѣдадохж Туркомъ. Внезапу мя откарахж отъ Калафатъ. на Шуменъ предъ главнокомандуѣщаго Юмеръ Паша, кой иска да мя сѣди кату Рускы шпіонинъ, и даже да мя застрѣли, какъ то застрѣли многы неповинны Българи. Нѣ понеже азъ бѣхъ упрѣдѣленъ отъ Цариградъ съ ферманъ на таѣж службж, унужденъ бѣше да мя изпроводи въ Цариградъ.“

Раковски не споменува при организацията си въ Свищовъ нито съ една дума Цанкова, и ясно е, че Цанковъ не е билъ негово най-довѣрено лице, въпрѣки всичко, което Цанковъ разправя за подготовката на четата и за разпрѣсването на прокламациитѣ. Въ споменитѣ си предъ Юрукова Цанковъ съобщава за срещата си съ Раковски, когато тоя заминавалъ за Калафатъ. Раковски, запитанъ за възстанието, уговаряно съ поляцитѣ, заявилъ, че се билъ размислилъ и го изоставилъ. Намѣсто да ходи изъ Балкана, намѣрилъ за по-добре да се запише преводачъ въ турската армия — та по този начинъ „да ѝ нанесе по-голѣма вреда.“¹

Споредъ показанията на Цанкова предъ Симидова, Раковски успѣлъ чрезъ приятелитѣ си дервиши да стигне до службата секретаръ въ Военното министерство въ Цариградъ и после да замине като секретаръ на пашата въ Видинъ. „Имамъ, — хвалѣлъ се той на Цанкова въ Свищовъ, на пѣтъ за Видинъ, — имамъ вече въ рѣцетѣ си ключа на всичкитѣ тайни турски военни разпореждания и когато ще бѣда въ Видинъ, ще съумѣя да ги дамъ на руситѣ. И наредилъ предъ Цанкова да действува, за да избухне, при даденъ знакъ, възстанието въ България.“² Предъ Шишманова пѣкъ Цанковъ разправя, че презъ октомврий (значи 1853 г., на отиване за Видинъ) Раковски се явилъ при него, облѣченъ като турски офицеръ, и си заминалъ после отъ хана, безъ да си плати. И понеже Раковски се хвалѣлъ, че се сражавалъ въ Одринъ и загубилъ дори единъ прѣстъ на ржката си, Цанковъ не се

¹ Срв. прибавка III.

² Срв. прибавка II.

стѣснява много по-късно, когато разказва споменитѣ си — да заключи: „Видѣхме, че е единъ вагабонтинъ.“¹

Цанковъ знае този пѣтъ да разкаже предъ Шишманова нѣщо и около измамата, съ която Раковски билъ заловенъ отъ турцитѣ. Именно, около Крайова турцитѣ искали да арестуватъ Стефанъ Берона, който управлявалъ мушията на стария П. Беронъ. Раковски, като котленецъ, се застъпилъ обаче за съгражданина си, когото обвинявали въ руски шпионажъ. Тогава турцитѣ вързали и Раковски и Берона и ги затворили...

¹ Можемъ да приведемъ още едно свидетелство на Цанкова, и то писмено, и то много по-старо, за тая среща въ Свищовъ, Въ полза на разказа отъ по-късно време говори, именно, една критика на Цанкова отъ 1860 г. въ вестника му Българія, г. II, бр. 81, отъ 5—17 септемврий 1860, стр. 448—450, върху книгата на Раковски Нѣколко рѣчи о Асѣню първому, излѣзла тогава въ Бѣлградъ. Поводъ за тая критика даватъ несдържанитѣ нападки на Раковски противъ Цанкова, заради униатската пропаганда чрезъ в. България. Въ полемичното си увлѣчение Раковски не щади ни лично достойнство ни народностно потекло на противника си, наричайки го „папищашъ“, „иезуитско орждие“ и „цинцаринъ“: „Баща му (на Цанкова), кой е билъ преселецъ отъ Македонски Цынцароарбанаси въ Свищовъ, зовалъ ся е първо Гику, а послѣ е погърчилъ арбакашко си имя съ Кириякъ“ (Нѣколко рѣчи 81, 89). Цанковъ, разбира се, нѣма да остане длъженъ и ще защити българщината си. Веднага той праща една не по-малко остра и отровна стрела по адресъ на нѣкогашния си приятел. Отричайки съ ирония историческата метода и здравия смисълъ на Раковски („той нѣма за пара логика“), забелѣзва въ рецензията си: „Като натѣпкава сичкити историци и учени на свѣтътъ въ дѣнь земе, Г. Раковски не харесва ни Априлова, ни Ваклидова, ни насъ... И сичкото това Г. Раковски го прави, защото мысли че говори предъ бабити, които като слушатъ нѣкое даскалче да имъ говори за филология и не го разберѣтъ най послѣ изричатъ: мари! много знай този челякъ!“ — Подъ черта, въ забележка, Цанковъ отхвърля клеветата на Раковски, че баща му билъ отъ куцовлашко потекло: цѣлъ Свищовъ знаялъ, че дѣдото на Цанкова, чорбаджи Цанко, билъ отъ свещенически български родъ въ града. Такава клевета би имала толкова стойностъ, колкото и тая напр., че Раковски билъ отъ циганско потекло („по причина на характерътъ му и отъ дѣто село Котелъ е съставено по много отъ Цигани“). „Нѣ намъ не ни вреди ако Г. Раковски е Циганинъ; стига само като са казува българинъ, да желеа на българити да си упазятъ народността, сиречь най първо языкать. И като припомня после, че черковнитѣ книги, въ които прадѣдото на Цанкова, попъ Георги, билъ записвалъ на български езикъ „нѣкои приключенія“, се пазѣли още въ Свищовъ, както и писмата и тевтеритѣ на дѣдо му Цанко, сѣщо на български, Цанковъ прави на Раковски следния интересенъ за насъ укоръ: „Когато Г. Раковски бѣше минѣлъ презъ Свищовъ на 1852 по добря щеше да стори да види тѣ старини, а нѣ да отбере нѣколко франсушки книги отъ библиотеката ми, която бѣхъ оставилъ на единъ мой приятелъ, и си ги задигнѣлъ безъ моя воля.“

Прѣсниятъ споменъ на Цанкова е тукъ отъ значение за насъ, и грѣшка може да има само въ годината: — срещата е не отъ 1852, а отъ 1853 г., понеже презъ 1852 г. Раковски е билъ още въ Цариградъ.

Интересна е въ тая свръзка и друга една полемична бележка. Отговаряйки въ бр. 86 отъ 9 ноемврий 1860 г. стр. 535 на България отново на нападитѣ на Раковски (въ Дунавски лебедъ), Цанковъ сравнява противника си съ циганка, която биятъ и която дрънка разни мръсни думи срещу противника си. Ние бихме могли, казва Цанковъ, да му отвърнемъ по сѣщия начинъ и да разкажемъ, „какъ е былъ запиранъ за чапканлъци, какъ е кралъ, какъ е убивалъ и пр. Но нашата цѣлъ не е тая.“ Имать ли кражби и убийства, за които се говори тукъ по клеветнишки слухове, нѣщо общо съ възстаническитѣ опити на Раковски, не може да се каже.

Върху тайната тукъ известна свѣтлина се опитаха да хвърлят — и то тъкмо въ духа на разкритието отъ Цанкова — нѣкои отъ първитѣ биографи на Раковски. Въ 1878 г. Р. Блъсковъ съобщаваше кжсо: „Единъ българинъ го подказалъ (въ Калафатъ) и споредъ неговото издателство Раковски билъ уловенъ“. В. Стояновъ свидетелствуваше въ 1883 г.: „Следъ казаната битка (при Калафатъ) по неизвестенъ начинъ Р. бѣше предаденъ, че има сношение съ руситѣ и има на мисълъ да повдигне българитѣ противъ турцитѣ“.¹ Ч. Поповъ, по сведения отъ Иосифъ Дайнелова, приятель на Раковски, излага по-подробно предателството така:

Въ Видинъ, покрай официалната си работа като „секретаръ въ турския воененъ съветъ“. Раковски действувалъ тайно, чрезъ двама свои съмишленици, между българитѣ, подбуждайки ги къмъ възстание. „Но скоро билъ предаденъ отъ зли българи“. Нѣколко души власи и единъ тѣхенъ свещеникъ се оплакали предъ пашата въ Видинъ, че арендашътъ имъ ги притѣснявалъ много и че, отъ друга страна, ги изпращалъ ту при турската, ту при руската войска, за да я шпиониратъ. За разследване на това оплакване билъ изпратенъ съ единъ офицеръ и 50 низама Раковски. Тоя изучилъ работата и се убедилъ, че наистина има шпионажъ, само че виновникътъ арендашъ се оказалъ нему добре известенъ богатъ българинъ. Раковски поискалъ да помогне на сънародника си за оправдание и избава, толкова повече, че се упознали и споразумели двамата да преминатъ въ руския станъ, откакъ си уредятъ въ нѣколко дни работата. Като се завърналъ въ Видинъ, Раковски билъ изпратенъ по друга работа въ Бѣлоградчикъ. Арендашътъ, възползуванъ отъ това отсъствие, се явилъ при пашата и му съобщилъ, че секретарътъ на военния съветъ е българинъ, че той подготвялъ българско възстание и че скоро щѣлъ да се прехвърли на руска страна. Пашата повѣрвалъ на арендата и го освободилъ, а за Раковски заповѣдалъ да бжде арестуванъ, щомъ се завърне. Обграденъ и

¹ Р. Блъсковъ, ц. ст. 31; Й. Баракъ, ц. ст. 5.

вързанъ отъ нѣколко низами, като се завърналъ следъ нѣколко дни, Раковски се досѣтилъ че има издайничество; предалъ се безъ съпротива. Следъ разпита (нѣколко „истиндаци“), при които той нищо не разкрилъ, освенъ че е назначенъ съ ферманъ, билъ изпратенъ, придруженъ отъ шесть добре въоръжени низами и единъ юзбашия, за гр. Шуменъ, при главния станъ на армията. По диритѣ му тръгнали двамина отъ неговитѣ преданни съмишленици.¹

Ив. Адженовъ, като повтаря тоя разказъ на Ч. Поповъ и като го допълва съ нови подробности, почерпани отъ устни съобщения на Н. Балкански (а може би и на Дайнелова), излага току-що следъ публикуването на Ч. Поповата книга следното:

Раковски бива натоваренъ да разследва обвинението на селянитѣ отъ Влашко срещу арендаша. Този арендашъ се оказва Стефанъ Р. Беронъ. Раковски, добре приетъ отъ тогова, го отвежда съ себе си въ Видинъ, мислейки по пжтя, какъ да скрой побѣгването му. Като дошли до едно мѣсто, Раковски казва на Берона: „Ето, тукъ пжтътъ се отбива за руската войска. Ако искашъ, да кажа на войскаритѣ да отидатъ напредъ и ние двамата да вземемъ този пжтъ и да отидемъ на руския лагеръ. Конетѣ твои и файтона сж добри, не трѣбва да се боишъ. Азъ не съмъ турчинъ, ами съотечественикъ твой, слушай ме. Инакъ, да оставя тебе тукъ и да отида самъ при пашата, значи че отивамъ на твое мѣсто“. Беронъ не склонилъ обаче, отъ страхъ да не го достигнатъ турскитѣ войски. Като видѣлъ Раковски, че не ще го придума, казалъ му да не го издава на пашата, че е българинъ, родомъ отъ Котелъ и пр. Беронъ обещалъ. Между това Раковски билъ изпратенъ въ Бѣлоградчикъ. Когато се завърналъ, преоблѣкълъ се въ палатката си, за да иде на докладъ при пашата. На излизане, що да види? Около шатъра караули, които му казали, че е арестуванъ. Беронъ, когото оставилъ въ шатъра, билъ изчезналъ, и Раковски не смѣялъ да пита за него. Повиканъ при пашата, Раковски билъ разпитанъ, отъ каква народность е, где е роденъ и той ли е „прочутиятъ бунтовникъ Раковски“. Раковски отговорилъ: „Истафорла, паша ефенди! Това, което искате да знаете, е принадлежность на Султана само, който съ ферманъ ме е назначилъ и изпратилъ при Васъ...“ Като не узналъ така нищо, пашата повикалъ Берона и го запитва: познава ли Раковски. И Беронъ разправилъ, че го познава че това е синъ на Стойко чорбаджия отъ Котелъ... Но Раковски пакъ не призналъ нищо, и тогава пашата го задържалъ цѣлъ месецъ въ арестъ. На край, като изгубилъ надежда, да получи признания, пашата заповѣдалъ да оковатъ Раковски въ вериги,

¹ Ч. Поповъ, Чърти 31.

да го качатъ на коня му и да го изпратятъ, придруженъ отъ офицеръ и 24 низами, за Шуменъ.¹

Б. Петровъ, въ биографията си на Раковски, като разглежда тѣзи спомени, обявява ги за „невѣроятни“ — колкото се отнася до предателство отъ страна на Стефанъ Берона. Самъ Раковски говори въ плана на Житието си за „измама на турцитѣ“, не и на българитѣ или на Берона частно. Освенъ това, къмъ сѣщия Беронъ по-късно, въ 1857 г., Раковски се обръща на нѣколко пѣти съ писма за помощъ и съ увѣрения въ неизменна дружба. „Пріятелю! казвамъ ти безъ притворность и далечъ отъ угодителнѣ ласкателскѣ мысли, что по-великодушень и по-искренень отъ васъ пріятеля не ся удостоихъ между наши българи да добіѣж“, пише Раковски отъ Нови-Садъ на Берона въ Крайова на 21 януарий 1857 г. И все въ това писмо той пита : „Ако ми доизволявате на васъ ще посветѣж моя поемѣ, понеже начяло нейно ся тегли отъ наше незаборавимо състраданіе въ 53 лѣто“. Думата е за поемата Горски пѣтникъ, идеята за която възниква въ 1853—1854 г., презъ време на войната.² Малко по-късно, молейки отново за парична помощъ, Раковски пише на Берона, 16 мартъ 1857: „В едно мое писмо ви доказвахъ моѣж ускѣдность и вы моляхъ да ми помогнешъ в' заѣмъ сто жълтицы за да напечатѣж мое списание от' кое зависва моѣж бѣдащность... Моля тя пріятелю, стори ми сіе добро...“ И на 3 юлий с. г.: „Решихъ ся да ви пиша за послѣдїѣ пѣтъ, молящъ ви пакъ сърдечно... Само надежда имамъ на васъ, ако и ви не мѣж помогнете незнаѣж моя отчайность где ще мя хвърли“.³

Раковски, мисли съ право Б. Петровъ, е искренъ въ увѣренията си и не би се унизилъ да ласкае или да моли за състрадание единъ свой предателъ.⁴ Стига да имаше и наймалка сѣнка отъ съмнение въ чистотата на Берона по издайничеството, което е могло да струва живота на Раковски, последниятъ дори въ най-голѣмо парично затруднение и въ името на една висока идея, отпечатването на патриотическата си поема, не би потѣпкалъ гордостъта си и не би посвещавалъ поемата си на предателъ. И все пакъ, следъ всичко, не може да се отрече нѣкакво по-раншно споразумение между Раковски и Берона (който не отпуска въ 1857 г. искания заемъ на Раковски, въпрѣки токова настойчиви молби). Общото „незабравимо състраданіе“ на двамата въ 1853 г. очевидно се отнася до началото на военнитѣ действия около Калафатъ и до предателството или измамата

¹ Ив. Адженовъ, Записки отъ живота на Г. С. Раковски (1894), 30 нт.

² Срв. у менъ, СББАН IX, 8.

³ Срв. у менъ, СББАН IX, 177 – 178.

⁴ Б. Петровъ, ц. с. 66.

при арестуването на Раковски и на Берона тогава. И че Раковски не подозира Берона въ нѣкаква долня роля, не подлежи на съмнение. Защо обаче се създава мѣлвата, че тъкмо Беронъ може да бѣде виновенъ тукъ, трудно е да се каже. Дали сами турцитѣ чрезъ нѣкаква измама сж успѣли да изтрѣгнатъ отъ Берона, арестуванъ въ Видинъ, нѣкакво показание върху личността и произхода на Раковски, или пъкъ самъ Раковски, следъ 1857 г., когато се разочаровава отъ Берона поради отказа при издаването на Горски пѣтникъ, почва да прави неблагоприятни предположения върху поведението му при залавянето си въ Видинъ, — остава тъменъ въпросъ. Настойчивостъта, обаче, съ която близкитѣ на Раковски намѣсватъ името на крайовския български арендаторъ въ печалната сѣдба на шпионина-терджуманъ, ни кара да допускаме нѣкаква устна версия, поддържана отъ самия Раковски. Върху сѣщността на предателството остава все още много неразпрѣсната тъма. Едничкото, което трѣбва за сега да приемемъ, е това, което Раковски съобщава на Ив. С. Ивановъ въ 1858 г.: „Нъ види се неприятели нѣци да усѣтихж нашъ планъ и ны предадохж Туркомъ“. Отъ кои срѣди излизатъ тѣзи неприятели, остава още да се търси.

ГЛАВА III

Избава отъ затворъ и образуване на хайдушка чета въ Цариградъ

I

1. Избава на Раковски отъ смъртно наказание, чрезъ бѣгство въ Стара планина. — Показания на Раковски и свидетелства на В. Стояновъ и Ч. Поповъ. — Избиване на стражата въ Чалж-кавашкия проходъ и скриване въ Котелъ. — Нови подробности за това освобождение у Ф. Симидовъ. Повторно залавяне и оковане въ Одринъ. — II. Версия за намѣсата на Мустафа бей. — Какъ предаватъ случката Ч. Поповъ и Ив. Адженовъ. Проектъ за женитба на Раковски съ дъщерята на Мустафа бей. — Ф. Симидовъ говори за „шанданджи-башия“ въ султанския дворець. — Правда и измислица въ тази биографско-поетическа традиция. — Сведения на австрийската полиция отъ 1857 г. — III. Съдружничеството на Раковски съ предприемача Мустафа бей и сарафина Замбоолу следъ 1849 г. — Постъпването на Раковски въ дервишкия орденъ може да бжде обусловено отъ материалнитѣ му затруднения. — Връзка между сърдечната история на Раковски и планътъ му за хайдушка чета. — Разказътъ на Ф. Симидовъ за настаняването на Раковски у Мустафа бей и за бѣгството му. — Пораншни подобни вести у Блъсковъ и Ч. Поповъ за обирание на Мустафа бей и за въоръжаване на четата. — Обстойно изложение у Адженова за търговскитѣ връзки между Раковски и Мустафа бей — Б. Петровъ за сжщия епизодъ, възъ основа на К. Стояновъ. — IV. Трудности на историческата критика да се справи съ нувелистични предания и положителни свидетелства. — Съдържаностъ на Раковски въ изповѣдитѣ му върху преживѣното въ Цариградъ презъ 1854 г. — Изнамирането на срѣдства за четата. — Съгласия и противоречия въ показанията на свидетелитѣ.

Арестуванъ въ Видинъ презъ есеньта на 1853 г., Раковски бива отведенъ подъ силна охрана за Шуменъ. Въ скицата на Житието си той бележи подъ точка 49: „Измама та на турцы тѣ що мя изпратихъ до Шуменъ при Юмеръ паша, повторично то прѣдательство на Котлянски тѣ нѣкои си турскы духове прѣзь Варнянсаго Митрополита пакъ Порфирия и пр.“ А подъ точка 50—53: „Затворенъ въ Шуменъ отъ Юмеръ паша. — Поляци тѣ въ казашкый полкъ съ Саджкъ паша и пр.—Испроводенъ желѣзовързанъ отъ Юмеръ паша въ Царыградъ. — Свободно то ми вхождане въ Цариградъ“. Въ автобиографското си писмо до Иванова, следъ като споменава какъ „нѣкои неприятели“ издали плана му на турцитѣ и какъ тия го запрѣли, Раковски отбелязва пѣтя си понататъкъ: внезапно той билъ откаранъ при Юмеръ паша въ Шуменъ, и тоя отначало искалъ да го разстреля, като руски шпионинъ, но отпосле се съгласиль да го препрати въ Цариградъ. „И така, пише Раковски, подъ строгъ стражъ мя управи за

тамо, като писа твърдѣ зле за мене. Азъ знаѣхъ въ Цариградѣ каква сѣдба мя чѣкаше, то естѣ смъртъ, и така рѣшихъ се да ищѣ срѣдство да отбѣгнѣ, кое благополучно успѣхъ да извършѣ въ пѣтя въ нашѣ Старѣ майкѣ планинѣ.“¹

Работейки надѣ животописа си презъ 1866 г., Раковски е щѣлъ, навѣрно, да разкаже нѣкои отъ загатнатитѣ въ конспекта случаи съ всичката необходима изчерпателностъ, която би отстранила разногласия и грѣшки въ послешнитѣ чужди мемоари. Това той не успѣва да стори — и отъ тамъ необходимостта да възстановяваме истината възъ основа на твърде несигурни предания. В. Стояновъ, като описва чрезъ перото на Йосифъ Баракъ последния епизодъ, разказва по спомени отъ Раковски или отъ неговитѣ близки: „Тука (въ Видинѣ) тогава се намираше военниятъ съветъ, а съ него и Раковски, който следъ казаната битка (при Калафатъ) по неизвестенъ начинъ бѣше предаденъ, че има сношение съ руситѣ и има на мисълъ да повдигне българитѣ противъ турцитѣ. Тукъ биде затворенъ и окованъ въ дебели вериги, и шестъ добре въорѣжени турски войника, съ единъ юзбашия на чело, въ най-люта зима го доведоха въ Шуменъ, гдето бѣше установенъ главниятъ станъ на турската армия. Тукъ тѣкмо се намираше и Омеръ паша. Три месеца стоя Раковски затворенъ въ Шуменъ, като се пазѣше постоянно отъ 24 войника. Между това тамъ докараха и запрѣха още 12 други българи, които турцитѣ бѣха затворили като руски шпиони въ крайдунавскитѣ български страни, именно въ Добруджа. Всичкитѣ бидоха на смъртъ осѣдени и застреляни. Сѣщата сѣдба трѣбваше да постигне и Раковски, но не въ Шуменъ, а въ Цариградѣ, понеже султанътъ пожелалъ да види живъ тогава „предързи гяура.“²

Като оставимъ последното предположение, което сочи измислица на Стоянова, споменътъ тукъ се спосреща, изобщо взето, съ показанията на самия Раковски. Ч. Поповъ повтаря дословно, и възъ основа на Стоянова, сѣщото. Колкото се отнася до предателството на котленци и на митрополита Порфирия — вторично предателство срещу Раковски, следъ онова първо отъ 1844 г.³ — никой отъ свидетелитѣ не загатва нищо. Отъ едно писмо на Раковски до шуменеца Анастасъ Стояновичъ ние узнаваме, че затворникътъ се е намиралъ въ Шуменъ презъ октомврий 1853 г. и че той заелъ, поради голѣмото си затруднение и болестта си, отъ този шуменецъ съ записъ хиляди гроша, — съ задлѣжение да ги изплати следъ три месеца.⁴ Навѣрно тѣкмо презъ това време шуменскитѣ военни

¹ Съчинения на Г. С. Раковски 4, 17.

² Ютро... на бѣлг. майчица (1883), 5.

³ Вж. моя Раковски 39 нт.

⁴ Вж. Б. Пеневъ, Раковски 132.

власти сж се отнесли за сведения върху личността и дейността на Раковски до котленската мѣстна управа, и тогава отмѣстителнитѣ котленски чорбаджии сж повторили доноса си отъ по-рано за бунтовнишки опити на Раковски и за неблагонадежностъ на цѣлия му родъ. Въ тая смисль Раковски обвинява „турскитѣ духове“ въ Котель и тѣхния покровитель, Варненския гръцки владика, за влошаване на положението си въ Шуменъ.

Нататкъ, за пжтуванего на Раковски презъ Балкана на пжть за Цариградъ, В. Стояновъ знае да разказва една твърде романтична хайдушка история, която повтарятъ и другитѣ биографи, взимайки я за чиста монета. Именно, за онова „благополучно“ освобождение отъ стражата и оковитѣ, което Раковски само общо отбелязва въ биографскитѣ си съобщения предъ Ив. Ст. Иванова, Стояновъ повествува въ епическодраматиченъ стилъ следното:

По заповѣдъ на Омеръ паша, Раковски, съпроводенъ отъ силна военна стража, билъ изпратенъ за Цариградъ. Като преминалъ конвойтъ Чалж-кавакския проходъ, достигналъ надвечерь до едно българско село, гдето трѣбвало да се пренощува. Раковски, който разполагалъ съ доста пари, помолилъ главния измежду стражаритѣ си да му позволи да накупи ястие и питие и да нагости всичкитѣ, които били много изморени отъ дългия зименъ пжть. Това било позволено. Всички яли и пили, после цѣлата стража заспала. Само Раковски бдѣлъ. „Съ една пиличка, която случайно му падна на ржце, той почна да пили веригитѣ си, и току-речи малко му оставаше, кога изведнажъ единъ отъ стражаритѣ се събуди, и то единъ отъ най-жестокитѣ...“ Повлѣкълъ се този стражаръ, който не билъ още изтрезнѣлъ, къмъ огнището, да запали огъня и види по-добре какво се върши. Раковски се престорилъ тогава, че спи дълбоко. Но като чулъ, че стражарьтъ мърмори за издайничество и псува, хваналъ съ две ржце веригитѣ на нозетѣ си и съ най-голѣма сила ги скжсалъ. И макаръ по-голѣмата частъ отъ веригитѣ да останала на дѣсния му кракъ, Раковски прескочилъ до жгъла, гдето стражата била оставила оржжието си, грабналъ въ лѣвата си ржка една пушка, а въ дѣсната тежкъкъ ятаганъ, и захваналъ да реве като лъвъ, че сж нападнати и че нѣкой слиза отъ куминя въ стаята. После се хвърлилъ върху стражаря, който билъ се събудилъ, и му отсѣкълъ главата; и хвърлилъ тази глава между събуденитѣ отъ крѣска на Раковски другари на стражаря. Докато стражаритѣ стоели изумени отъ ужасъ, Раковски изскочилъ навънъ. Никой не се осмѣлилъ да го гони, понеже всѣки мислѣлъ, че или стражаритѣ искатъ да одушатъ Раковски, та той крещи и се защишава, или пѣкъ че български хайдути сж нападнали стражата. Отвънъ Раковски застрелялъ единъ стражаръ и съсѣкълъ втори, после прескочилъ презъ

плета на улицата и почналь да вика: „Иване, Стояне, Велко! Тука, тука! Пазете другитѣ врагове! Удрете!“ Съ това Раковски, който билъ опитенъ въ хайдушкитѣ хитрости, искаль да смути другитѣ стражари, като че кой-знае колко хайдути сж дошли да го освобождаватъ. Тъкмо поради присъствието на духа си и героизма си той успѣль да се спаси. Четиримата стражари, които били наизлѣзли следъ него, се оттеглили, а той побѣгналь отъ селото и едва половинъ часъ по-късно се отгървалъ отъ веригитѣ си, съ помощта на ятагана и пиличката си. И побѣгналь въ друга посока. Следъ два часа се съмнало напълно. Зимата била люта, снѣгътъ стигаль до надъ колене. „Най-тежко бѣше за Раковски, когато трѣбваше да минава дълги и гѣсти гори, гдето се намирали цѣли глоти вълци, лисици, па тукъ-таме и нѣкое мече. Още преди да се стъмни той достигна до своя градъ Котелъ. Горката му сестра се сепна, като видѣ милия си братъ Георги живъ и здравъ.“¹ Нататъкъ Стояновъ излага, какъ Раковски се премѣстиль, половинъ часъ следъ идването, си у едно частно и вѣрно семейство, което не било роднинско, и какъ той прекараль тайно цѣли три месеца, отъ мартъ 1854 нататъкъ. Чрезъ сестра си, която му принасяла храна, Раковски се туриль въ връзка съ познатитѣ си въ Котелъ и съ хайдутитѣ наоколо. И откакъ образуваль съ тия хайдути „братска“ дружина, трѣгналь да скита изъ Голѣмия Балканъ — до октомврий 1854, когато поелъ самъ пѣтя за Влашко.

Тази версия се повтаря буквално и у Ю. Иванова, въ книгата му върху българския периодически печатъ отъ 1891 г. Че тя е явно заемка, личи отъ това, гдето Ивановъ ни прибавя, ни отнима нѣщо отъ текста у Стоянова.² Тя се спосреща сега доста отблизо и съ това, което знае да разправя Ф. Симидовъ, въ ония спомени, чиято главна частъ се дължи на Драганъ Цанковъ. Цанковъ не може да знае нищо по тази случка лично отъ Раковски, щомъ не го е срещаль вече следъ 1853 година. Той черпи, както самъ изповѣдва, отъ другаритѣ на Раковски, които вижда преди и следъ залавянето на Раковски въ Видинъ. Симидовъ, на свой редъ, предава чутото отъ Цанкова. Но известни сходства съ предишния разказъ ни каратъ да допускаме, че той се ползува сжщо и отъ печатания текстъ на В. Стоянова, като го преправя по паметъ, а може би и отъ нѣкои устни разкази (напр. тия на Й. Дайнелова), отъ които черпи отчасти самъ Стояновъ, — ако Стояновъ изобщо не повтаря, твърде свободно, разказа на самия Раковски, чийто сподвижникъ е билъ известно време.

Прочее, Симидовъ излага въ записката си до менъ отъ 1923 г., какъ Раковски заминаль за Видинъ, изпълненъ отъ

¹ Ютро... на бълг. майчица 5—7.

² Ю. Ивановъ, Бълг. периодич. печатъ. София, 1891, 39.

ентушиазъмъ да приложи плана си по предаване турскитѣ тайни на руситѣ, и какъ по-късно той билъ прекаранъ презъ Свищовъ на пѣтъ за Шуменъ, но вече окованъ въ вериги. Въ Видинъ той билъ на голѣма почить, и никой не подозиралъ, че не е турчинъ, понеже никога не дружалъ явно съ българитѣ и редовно ходѣлъ на джамия. Веднажъ обаче той билъ хванатъ, че ходи въ Калафатъ не да шпионира руситѣ, както самъ казвалъ, а да съобщава на руситѣ за турскитѣ военни сили. Арестуванъ и подкаранъ за Шуменъ, той успѣлъ да съобщи за положението си на двамата си вѣрни хора. И тези, преоблѣчени като турци, го проследили по цѣлия пѣтъ, за да му бѣдять въ помощъ при нужда. „Половинъ конакъ (5—6 часа) ние вървимъ по следитѣ му и пристигаме вечерята тамъ, гдето той ще пренощува“. Минавайки презъ Свищовъ, Раковски успѣлъ да изпрати тайно по двамината една записка до Драганъ Цанкова, чието съдържание този по-късно не помни или не съобщава. И само нѣколко години следъ това Цанковъ узнава за сѣдбата на Раковски по-нататъкъ, и пакъ отъ одного отъ другаритѣ му. Именно, въ Шуменъ Раковски билъ заведенъ подъ усиленъ конвой и държанъ до десетъ дни. После го изпратили съ четирима войници презъ планината, като навредъ по дирята му вървѣли ония двама българи. Раковски пренощувалъ въ едно село, преди да прехвърли планината. Слѣзълъ съ войницитѣ на единъ ханъ, гдето по-късно слѣзли и двамата негови вѣрни хора. Ханджията билъ добъръ познатъ на тия и по тѣхна порѣжка сготвилъ вкусно ястие. Тѣ се сприятелили съ стражаритѣ дотолкова, че седнали съ тѣхъ наедно да вечерятъ. Пили наедно върла ракия и добро вино. Раковски, наричанъ отъ тѣхъ нарочно „керата“ и „падишахъ-душманъ“, вечерялъ отдѣлно. Войницитѣ се веселили до късно презъ нощъта, успокоявани отъ двамата преоблѣчени българи, че ще пазятъ пленника, ако ония би заспали. И когато наистина заспиватъ войницитѣ, двамата другари на Раковски, подпомогнати отъ ханджията, прерѣзали съ пила желѣзнитѣ клапи на рѣцетѣ му, оседлали конетѣ на войницитѣ и изчезнали презъ планината. На другия . день тѣ били въ Одринъ.¹

Симидовъ вмѣква обаче тукъ единъ епизодъ, непознатъ на В. Стоянова и неповторенъ отъ никого другого. Той кара Раковски да запира въ Одринъ, да седи въ дюкяна на единъ свой познатъ и да бѣде разпознатъ и заловенъ отъ властѣта, после окованъ въ вериги и подкаранъ за Цариградъ. Неговитѣ вѣрни двама другари го проследили, обаче, и отново го освободили — но вече въ Цариградъ и чрезъ намѣсата на единъ високъ турски сановникъ... Но за това твърде невѣроятнo приключение — по-нататъкъ. Симидовъ се приближава

¹ Вж. прибавка II.

въ останалата частъ на разказа си до една друга версия за освобождението, която изтръгва почина отъ ржцетѣ на самия Раковски или на другаритѣ му българи и го отдава на една съвсемъ външна намѣса — на високопоставени турски покровители въ самия Цариградъ.

II

Тази по-особена версия за освобождението на Раковски, и то не вече по пжтя презъ Балкана, а едва въ Цариградъ, е застжпена най-напредъ отъ Ч. Поповъ.

Споредъ него, щомъ Раковски запрѣлъ да ношува съ стражата въ едно предбалканско село — и до тукъ Поповъ повтаря разказа на В. Стоянова — двамата другари на Раковски, които го следѣли преоблечени като пжтници турци, се примъкнали къмъ стражата и захванали да я обслужватъ при вечерята. „Въ това време Раковски сполучилъ да придаде писъмце на пжтницитѣ, за да го занесатъ на Екмекчи бея въ Цариградъ, комуто писалъ, че ще се потурчи и ще вземе дъщеря му, като още го молѣлъ, да се застжпи за неговото избавяне предъ султана, понеже билъ по клевета хванатъ“.¹

Този Екмекчи Мустафа бей билъ, както е разказано порано отъ Ч. Поповъ, съдружникъ на Раковски въ търговията му следъ 1850 г. Той ималъ красива дъщеря, която се била влюбила въ Раковски и искала да се омжжи за него. Но Раковски отклонилъ предложението (поддържано и отъ богатия бей), подъ предлогъ, че настжпва размирна година (1853) и че не може да мисли за женене.² Сега обаче, въ края 1853, котато е попадналъ въ таково отчаяно положение, Раковски се сѣща за своя покровителъ и прави смѣлъ опитъ да използува разположението му, за да се отгърве отъ явна смъртъ. — Както и да е, следъ нѣколкодневно усилено пжтуване посрѣдъ тежката зима двамата другари на Раковски пристигнали въ Цариградъ и предали писмото на бея. Нѣколко дни подъ редъ тѣ все ходили къмъ Одринския пжтъ, за да дочакатъ Раковски. Най-сетне той пристигналъ и билъ „отведенъ и представенъ на султана“. Въ това време се явилъ и Екмекчи Мустафа бей. Той, за хатѣра на дъщеря си, измолилъ отъ султана Раковски, като заявилъ, че му е отдавна познатъ и му е обещалъ, че ще се потурчи“.

Сжщия разказъ, разширенъ отчасти, повтаря и Ив. Адженовъ. Споредъ него, влиятелниятъ турчинъ присрещналъ Раковски при крепостнитѣ порти на Цариградъ, снелъ веригитѣ му и го качилъ съ себе си на файтона, за да го отведе при военния министъръ. Последниятъ на часа освободилъ

¹ Ч. Поповъ, Чърти 32.

² Ч. Поповъ, Чърти 30.

Раковски, следъ което Мустафа бей завелъ бждещия си зеть дома си.¹ Споредъ Киро Стояновъ пкъ, сестринець на Раковски, който излага споменитѣ си предъ Б. Петровъ, Раковски билъ освободенъ все по тоя начинъ отъ Мустафа бей, но при малко по-друга предистория по пжтя. Именно, Раковски билъ подкаранъ отъ Шуменъ за Цариградъ съ голѣмъ конвой, на чело съ бумбаширь. Въ Котель той спрѣлъ презъ първата седмица на Великитѣ пости. Бумбаширьтъ предалъ вечеръта Раковски на мюдюрина, а тоя — на роднинитѣ на арестуваня, по тѣхна молба, за да преспи въ бащината си кжща, подъ поржчителството на единъ отъ зетьоветѣ си и на единъ отъ чорбаджиитѣ. Майката и сестритѣ на Раковски приготвили хубава вечеря за тогова и за бумбаширя, като придумали последния (чрезъ 500 гроша и даръ една черга) да остане още два дни въ Котель. Тогава Раковски изпратилъ по одного отъ двамата си спжтници, които търсили случай да го избавятъ, писмо до Мустафа бея, съ обещание да му стане зеть... Бумбаширьтъ билъ склоненъ отъ роднинитѣ на Раковски да не го кара вече вързанъ въ вериги. Така че за Раковски било лесно да се изплъзне въ Балкана отъ стражата, подпомогнатъ отъ другаритѣ си, и да се скрие. Но, откакъ се движилъ изъ планината, поради тежката зима билъ принуденъ да иде въ Цариградъ. И тукъ, представяйки се на Мустафа бея, той билъ взетъ подъ негово подкровителство, съ обещание да се ожени за дъщеря му.²

Ф. Симидовъ предава, въ продължението на разказа си, развързката на историята по освобождението доста близко до изложението у Ч. Поповъ, само че вместо Мустафа бей, който ималъ достъпъ до султана, се явява вече висшъ сановникъ на самия султанъ, именно дворцовиятъ „началникъ на свѣтилницитѣ“, т. н. шанданджи-башия. Двамата вѣрни другари на Раковски взели още по пжтя едно писмо отъ окования въ вериги до началника на освѣтлението въ сарая, изпреварили пристигането на Раковски и предали писмото. Щомъ прочелъ писмото, шанданджи-башията наредилъ да впрегнатъ файтона му — тѣй разказва и Ив. Адженовъ, само че за Мустафа бея — и заминалъ да пресрещне конвоя при Одринското шосе. Облѣченъ въ униформата си, голѣмиятъ сановникъ заповѣдалъ да снематъ веригитѣ на Раковски, взелъ го въ файтона си и го отвелъ дома си. Защото въ писмото си Раковски казвалъ, че е готовъ да му стане зеть и че ще приеме исляма, стига да бжде избавенъ отъ тази беда.³

Намираме се при тия разкази предъ голѣмо затруднение да вѣрваме и да приемаме или отхвърляме критически.

¹ Ив. Адженовъ, ц. с. 32—33.

² Б. Петровъ, ц. с. 66—67.

³ Вж. прибавка II.

Защото никакви документи или автентични свидетелства от самия Раковски не ни дават основания за едно положително суждение. Когато писах книгата си за Раковски от 1922 г., аз споменах само за любопитство тия устни предания, лишени от по-здрава опора в достоверната биография, без да вземам окончателно становище.¹ Сжщото бѣ направилъ и Б. Пеневъ в биографията си на Раковски от 1917 г. Тамъ той отбелязваше мимоходомъ несигурнитѣ спомени, като се отказваше да търси нѣкаква истина „въ бъркотията на тия фантазии и непроверени сведения“.² По-довѣрчивъ се показваше по-рано Б. Петровъ: той привежда устнитѣ показания на Киро Стоянова за освобождението на Раковски отъ Мустафа бей и съвсемъ спокойно, безъ да повдига каквото и да било съмнение, кара героя си да заживѣе свободно и честито у бабалѣка си, близо до „младата ханѣмка, която започнала да мечтае за бѣдащия си щастливъ животъ“.³

Да се различи цѣлата тази биографско-поетическа традиция и да се открие тамъ нѣкаква „душа на истината“, ако не и самата прагматическа истина, е наистина трудна задача. Помнейки, какъ и въ други случаи за Раковски сж ни завещани спомени, въ които най-безкритично и произволно се примѣсва измислицата къмъ действителността, ние трѣбва да бждемъ и тука крайно предпазливи. Това, разбира се, не изключва понѣкога възможността, най-невѣроятното да отговаря случайно на правдата, както и обратното — най-правдивото да сочи волна измислица, съчинена отъ мними свидетели, за да се обогати легендата на героя и подсили ореолътъ му въ очитѣ на наивнитѣ почитатели. Като четемъ всички тия разкази за странното освобождение на Раковски — било отъ другари-хайдути въ планината, било отъ покровители-турци въ Цариградъ — ние неволно се връщаме къмъ толкова подобни истории въ животописното предание за други исторически личности отъ сжщата епоха, каквото напр. за Неофитъ Бозвели или за Георги Мамарчова. За единия и за другия борець за народно дѣло ни сж завещани отъ Раковски, отъ П. Р. Славейковъ и отъ разни съвременници доста епизоди, които напомнятъ ту хайдушкитѣ приключения отъ народния епосъ, ту приказнични теми отъ българскитѣ и източнитѣ сказания. Творческото въображение на мемоаристи или прости разказвачи обогатява твърде лесно преданието, вмъквайки тамъ черти отъ псевдоисторическо естество. Още първитѣ извори за биографията на Раковски изнасятъ покрай вѣрни спомени — умишлено или наивно скроени добавки, породени било отъ забрава, било отъ желание на свидетелитѣ да разкажатъ нѣщо чудно за

¹ Срв. у менъ, Раковски 54.

² Б. Пеневъ, ц., с. 133.

³ Б. Петровъ, ц. с. 67.

героя. Нататък образовани и необразовани слушатели подлавят добросърдечно разказа, продължавайки да го разширяват или преправят, до като се стигне до записаните версии. Както при фолклора изобщо, така и тук личните или анонимни измислици се подлагат на историзация и митизация, гдето вече е абсолютно невъзможно да се долови съотношението между реален повод и комбинация на въображението и гдето процесът на преправянето може да се изучава само откъм показалците за психологията на творчеството у народа.¹

Романът за Раковски, създаван от първите мемоаристи като неразлъчна връзка от достоверна или полудостоверна хроника и псевдобиографска фабулистика, е твърде занимателен сам по себе си. Но тук ние търсим единично историческата ядка на преданията, искаме да доловим само безусловно достойното за научна работа. И от това гледище трябва да припомним, че сам Раковски говори в автобиографското си писмо от 1858 г. за бегство в Стара планина, без да привежда обстоятелствата и начина на освобождаването. Преданията, следователно, за отвеждане на съзаклетника в вериги или под стража дори до Цариград отпадат изобщо, като несериозна историческа вест. В полза на свидетелството от самия Раковски, както и на разказите от първата версия, които също знаят бегство в планината, говори сега едно тъмно свидетелство, записано в родното място на Раковски, Котел, както и едно показание на самия Раковски от 1857 г., неизвестно до скоро. Когато разпитвах през 1930 г. в Котел 90-годишната Гуна Петранова, която в детинството си живяла в къщата на чорбаджи Стойко, баща на Раковски, тя ми предаде впечатлението си от пристигането на окования Раковски в бащината му къща: „ржцете му вързани с гривни, карат го турци“. До вечерта Раковски бил освободен: „пуснаха го братята“, т. е. хайдутите, другари на Раковски“, поясняваше старицата, която тогава била 14—15 годишно момиче.² Дали паметта е верна и съобразна с истината, не може да се каже. Точно тъй предава обаче историята и сам Раковски в 1857 г., когато бива подгонен от австрийското правителство като редактор на в. Българска дневница, издаван в Нови-Сад. Поради оплакването на турското правителство, че се търпи на австрийска територия дейността на „един индивид, чиито престъпления го бяха завели до каторгата“, и че този индивид развива една опасна славянофилска пропаганда в австроунгарската и в турската империя, австрийският министър-председател

¹ Срв. по тоя въпрос моите Очерки по българския фолклор (1934), 299, 439 нт.

² Вж. у мен, „Из миналото на Котел“, Годишник на Соф. университет, ист. фил., XXVII (1931), 32.

графъ Шауенщайнъ нарежда до министра на полицията, фелдмаршалъ фонъ Кемпенъ, да разузнае, какво представя Раковски и каква дейност проявява той съ перо и слово. И ето, отъ единъ рапортъ на фонъ Кемпенъ до министъръ-председателя и министъръ па външнитѣ дѣла графъ Шауенщайнъ — който рапортъ откри въ Виенския държавенъ архивъ г. проф. П. Никовъ — ние се учимъ, въ какво се обвинява Раковски и защо той бива принуденъ да напусне Австрия и потърси поле за дейностъ въ Русия. Именно, въ рапорта отъ 3 декемврий 1857 г. четемъ такива сведения за Раковски, събрани, изглежда, отъ устнитѣ му изявления предъ довърени хора въ Нови-Садъ: „Той е роденъ отъ Казанъ въ България и презъ последната руско-турска война се намираше на служба у турцитѣ, като преводачъ, биде обаче узнатъ като шпионинъ и осъденъ на смъртъ, обаче следъ убиване на двама турски войници, които го охранявали, той се спасилъ отъ смъртъта. Следъ това той престоялъ осемъ месеца въ Балкана, въ обществото на български разбойници...“¹

Проф. Никовъ, като привежда това важно показание, заключава твърде правдоподобно : „Тия данни австрийската полиция е длъжала, както се вижда отъ рапорта, на повѣрителни изявления на Раковски, правени отъ него навѣрно предъ лица, съ които се намиралъ въ близъкъ контактъ, та нѣма основание да се съмняваме въ тѣхната достоверностъ. Въ всѣки случай, тѣ идватъ да покажатъ, че посочената отъ насъ втора версия (— т. е. тая на Стоянова, която по-горе е първа) има въ основата си историческата си истина и че освобождението на окования и силно охраняванъ Раковски въ Балкана е станало по насилственъ начинъ, чрезъ избиване стражата. Може да се предполага, че това е било извършено не само отъ Раковски, но и съ помощта на негови въоръжени другари съмишленици“.

Нека добавимъ още, — за да се намѣри оправдание за другитѣ положителни вести или предания, които свързватъ историята по освобождението на Раковски съ името на Мустафа бея, — че все въ Виенската държавна архива г. Никовъ открива едно писмо на австрийския посланикъ въ Цариградъ отъ 18 декемврий 1857 г., съ което съобщава, че на 29 ноемврий издалъ на едно отъ оцетенитѣ отъ Раковски лица — Мустафа Агя-бей, писмо до австрийското консулство въ Бѣлградъ, понеже този бей ималъ намѣрение да действува за арестуването му.

¹ П. Никовъ, „Къмъ биографията на Г. С. Раковски“, Сборникъ Милетичъ (1933), 382.

III

Името на Мустафа бей не е ни най малко случайно намѣсено въ разказитѣ за освобождението на Раковски въ Балкана или въ Цариградъ. Отъ писма и други документи, запазени въ архива на Раковски или на други мѣста, ние знаехме вече отъ по-рано за тѣснитѣ връзки между сетнешния предводителъ на чета и мирния и видень цариградски търговецъ, който отпосле преследва сждебно Раковски за взиманията си.

Когато Раковски излиза въ 1849 г. отъ затвора, първата му грижа е да поправи разореното състояние на баща си, който билъ похарчилъ всичкия си имотъ, за да освободи себе си и сина си. Той става адвокатъ, като използва познайството си съ външния министъръ, после великъ везиръ Решидъ паша. Той става предприемачъ — и откупва отъ сарафина Замбоолу правото да събира данъцитѣ и бериитѣ отъ Узунджовския панаиръ. После се сдружава съ влиятелния Мустафа бей и закупува пловдивскитѣ ресумати и разни данъчни пера за 800 хиляди гроша. Въ скицата на Житието си и въ писмото си до Ив. С. Иванова Раковски потвърждава тези и други вести, почерпани отъ писмата му, и говори за ходенето си изъ България като „гюмрюкчия и панаиръ-агаси“ и за „илтизамджилька“ си до 1853 г. Въ писмото си до Ив. С. Иванова обаче той напразно признава, че забогатявалъ отъ тѣзи предприятия: защото истина е тъкмо обратното. Лишенъ отъ спекулативень талантъ и постоянно записанъ съ народнитѣ работи (заслужава пълна вѣра изповѣдта му предъ Иванова, че взималъ присърдце страданията на народа си и че мисълта за черковно и политическо освобождение била станала „язва неизцѣрима“ въ душата му), той не проявява като предприемачъ и търговецъ съобразителность и постоянство. На Замбоолу той задлъжнява съ голѣми суми, които никога не може да изплати, — така че по-късно Замбоолу прави постъпки чрезъ турския представителъ въ Бѣлградъ, за да си вземе 250 хиляди гроша. А Мустафа бей, неговъ съдружникъ и кредиторъ, го праща въ затвора за три месеца (отъ 8 септемврий 1850 г.), за да получи нѣщо отъ своитѣ взимания. Задържанъ билъ Раковски не само заради смѣткитѣ си съ бея, но и заради ощетяване и на държавната каса, при откупване на държавнитѣ данъци. Залавяйки се въ 1850 и 1851 г. съ проекти за строене на мелница и даракъ, Раковски пакъ не е билъ щастливъ да постигне нѣщо, така че дълговетѣ му само растатъ до 1853 г. И че съ Мустафа бей той изобщо не урежда смѣткитѣ си, когато потегля като преводачъ за армията въ Шуменъ, личи отъ това, гдето Мустафа бей го гони дори въ Бѣлградъ, презъ 1861 г. Види се, беятъ ще е ималъ да търси доста голѣма сума отъ бившия си

съдружникъ, за да се реши да го споходи лично тамъ и да прави постъпки чрезъ правителството си (а това предъ Белградското правителство), да бжде препратенъ Раковски да отговаря сѣдебно въ Цариградъ. И самъ Раковски разправя въ писмо до Дайнелова въ Цариградъ отъ 24 мартъ 1861 г. не безъ хуморъ, какъ прогонилъ кредитора си, който го обвинявалъ и въ завдигане на нѣкакви книги (документи)...¹

Оставяйки на страна живота на Раковски въ Цариградъ отъ 1849 до 1853 г. и опититѣ му да се закрепи материално чрезъ разни търговски предприятия,¹ ²ние се интересуваме тукъ отъ отношенията — не толкова финансови, колкото интимни — между Раковски и Мустафа бея, както и отъ възможната свръзка между затруднения на Раковски и постъпването му въ ордена на бекташиитѣ. Обаче писма и документи не загатватъ нищо по тая точка, и едничкото отъ страна на Раковски, което указва на нѣкаква тайна между него и кредитора му, е съобщението въ онова писмо до Дайнелова отъ 1861 г., че Мустафа бей пожелалъ да каже „две речи“ насаме на Раковски, а не въ присѣтствието на слугата си грѣкъ. Раковски отклонилъ обясненията на четири очи, по незнайни съображения. „Той (Мустафа бей) почна тогава да ми казва нѣкаквы си басни и глупости... Азъ му рекохъ — иди си отъ тукъ и ѳеще единъ пѣтъ да не си стѣпилъ, чи щѣ ти строшѣж главѣж кѣту на змия“.

Че вѣроятното прибѣгване на Раковски до ордена на дервишитѣ-бекташии би могло да се постави въ зависимостъ сѣщо отъ тѣзи парични неволи и отъ страха да се стигне до затвора — не е никакъ изключено. Отчаянието на задлъжнѣлия честолобивъ българинъ му е подсказвало може-би въ този моментъ тѣкмо такъвъ спасителенъ изходъ. И че тѣкмо въ надвечерието на войната Раковски ще е гледалъ да запази на всѣка цена свободата си, за да се домогва и до военночиновнишко мѣсто като преводачъ, което би го отдалечило служебно отъ горещата почва и отъ попадане въ затвора, е напълно допустимо. Доколко между това Раковски е могълъ да подобри отношенията си поне къмъ Мустафа бей, за да се сближи съ семейството му и за да може нѣколко месеца по-късно да разчита на прошка и избава, остава съвсемъ неизвестно.

Колкото мълчаливъ е по тая точка Раковски, толкова по-съобщителни сѣ неговитѣ близки. Всички тѣ знаятъ да разказватъ любопитни подробности около дружбата съ Мустафа бея, намисайки не само една сърдечна история, но

¹ Ч. Поповъ, ц. с. 107—108.

² Вж. Б. Петровъ, ц. с. 53 нт.; М. Арнаудовъ, Раковски 43 нт. и по-обстойно у В. Киселковъ, „Изъ живота на Раковски въ Цариградъ“, СпБАН XXVI (1923), 71 нт.

и единъ патриотически планъ. Сърдечната история досѣга чувствата на бейската дъщеря къмъ хубавия Раковски. Планътъ пъкъ стои въ свръзка съ касата на Мустафа бей. Но каква истина се крие тукъ, трудно е да се отгадае при този хаосъ отъ предания, за които не е възможна никаква историческа провѣрка. И где е изворотъ на толкова упоритата мълва? Дали у самия Раковски, който би ималъ причини да се похвали съ такава една галантна история, — но само въ тѣсенъ приятелски кръгъ и при добро настроение, не и въ официалната си биография, — или у свидетели, които съ чули нѣщичко отъ нѣкого и сж превърнали перцето въ сжщинска птица?

Излишно е да правимъ догадки. И само защото единъ новъ свидетель, Ф. Симидовъ, идва — едва ли като последенъ — да обогати легендитѣ на възраждането съ единъ новъ вариантъ на епизода отъ началото на 1854 г., ние ще се спремъ на разказитѣ за преживяванията на Раковски около подготовката на четата му въ Цариградъ.

Споредъ Ф. Симидова, Раковски, откакъ заявилъ, че приема турската вѣра и ржката на бейската дъщеря, се настанилъ да живѣе у „бабалъка“ си — началника на освѣтлението въ султанския сарай. Сватбата била уговорена за байрама. Всичко било натъкмено за нея — и въображението на нашия свидетель рисува картината на обилие и доволство, като че я има по описание отъ първа ржка. Но когато дошелъ първиятъ день на байрама, жената и дъщерята на шанданджи-башията останали смаяни, като видѣли стаята на зетя празна. Домакинътъ се отнесълъ и до полицията — Раковски не билъ намѣренъ обаче нигде. Той билъ поржчалъ отъ по-рано при абаджийския български еснафъ, да му се приготвятъ 12 турски дрехи за другаритѣ му. Нѣколко дни покъсно „хората забелязали“ една чета отъ 12 души въ Старапланина, на чело съ Раковски като войвода и съ българско знаме. Шанданджията пъкъ направилъ печалното откритие, че всички златни украшения и скжпоценности били изчезнали отъ мѣстото си въ кжщата му. „Вѣроятно“ тѣ послужили на Раковски да заплати облѣклото и въоръжението на четата си.¹

Симидовъ не е оригиналенъ при излагането на този епизодъ отъ романизованата биография на героя. Още Блъсковъ, въ 1878 г., съобщаваше накжсо, по споменъ отъ Нанка Търпанска или отъ други близки на Раковски, че Раковски билъ освободенъ отъ затвора въ Цариградъ отъ нѣкой си Мустафа бей, който го прибралъ да учи децата му и който искалъ да го усинови. „Но българинътъ мислѣше друго“. Било байрамъ и Мустафа бей отишелъ да се кланя на джамия.

¹ Вж. прибавка II.

Раковски сполучилъ тогава да му задигне нѣкои скъпоценни вещи и да забѣгне отъ Цариградъ. И тръгналъ за Балкана, гдето се сдружилъ съ една хайдушка чета българи, на която станалъ войвода.¹

Ч. Поповъ чулъ нѣщо подобно отъ Дайнелова или отъ други повѣреници на Раковски. Само че Екмекчи бей приелъ тогава у дома си като зетъ, не като синъ. Обмислено и наредено било за байрама както потурчването, тъй и бракосъчетанието на драгия гостъ. Раковски давалъ видъ, че се готви за това: ходѣлъ съ бея на джамия, изпълнявалъ турскитѣ обреди. Въ сжшность гледалъ да спечели довѣрие и случай за свободно излизане. Веднажъ излѣзълъ, отишелъ тайно въ българската черква при попъ Христо и му повѣрилъ намѣренията си. Далъ му пари и му поръчалъ да приготви знаме за четата, едно сърмено облѣкло, 12 хайдушки облѣкла и за толкова души оръжие. Попъ Христо изпълнилъ поръчката бързо. Два-три дни до байрама Раковски отново отишелъ при попъ Христо, разговарялъ тамъ съ събранитѣ момци, а следъ това накаралъ ги да се закълнатъ предъ свещеника за вѣрна служба. Презъ деня срещу байрама Раковски се премѣнилъ съ сърменитѣ дрехи, излѣзълъ на разходка, и вече не се върналъ. Другаритѣ му го чакали извънъ града, край морето...²

Ив. Адженовъ излага историята малко по-обстойно. Той започва отъ времето, когато Раковски тръгувалъ като съдружникъ на Мустафа бея и когато въ Пловдивъ получилъ нѣколко писма отъ тогава, да изпрати пари. Защото като предприемачъ на узунджовския панаиръ Раковски длъжалъ на Мустафа бея сумата, която този внесълъ по контрактъ, като наемъ, въ правителствената каса. Макаръ да събралъ до 900 хиляди гроша, Раковски изпратилъ на съдружника си само 300 хиляди; останалитѣ задържалъ за себе си, харчейки ги между друго за издръжката на български апостоли за възстание и за набавяне оръжие на момцитѣ си, които се скитали и проповѣдвали изъ България. Ядосанъ, Мустафа бей изпратилъ въ Пловдивъ единъ бумбаширъ да доведе на сила Раковски. Но Раковски се явилъ самъ и се оправдалъ нѣкакъ. Не се минало много време, Мустафа бей отново писалъ на Раковски въ Пловдивъ да изпрати събранитѣ вересии. И когато Раковски внесълъ само незначителна часть, ядосаниятъ до полуда турчинъ завелъ сждебно дѣло противъ него. (Доколко стои въ свръзка съ това преследване забележката на Раковски въ скицата на житието му, точки 42 и 43, гдето се говори за предприятието по узунджовския панаиръ: „Бѣгането ми отъ Пловдивъ за Цариградъ“, не може да се каже.)

¹ Срв. по-горе, гл. II, 31.

² Ч. Поповъ, ц, с. 33—34.

Между това Раковски ходѣлъ често у Мустафа бея, по уреждане на търговкитѣ си работи, и въ него се влюбила дъщерята на бея. „Тя обадила и на баща си, като му казала, че ако не вземе Раковски, никога нѣма да се жени за друго“¹. Турчинътъ попадналъ въ тревога: дали за паритѣ си да мисли, дали за дъщеря си. И следъ едно дълбоко „разсѣждане“ решилъ се да предложи на Раковски — „че ако се потурчи той ще му даде дъщеря си за жена и ще му опрости всичкитѣ пари, които му дължалъ; въ сѣщо време да ходатайствува за една служба въ Цариградъ“. Раковски отговорилъ, че приема всичко, но трѣбвало да се почака завършекътъ на Севастополската война. Тогава турчинътъ настоялъ при военния министъръ да назначи Раковски пръвъ драгоманъ при Видинския паша (това поискалъ самъ Раковски). Щомъ получилъ назначението, съ условие да си има и конвой, Раковски приготвилъ тайно 12 души българи, облѣкълъ ги и ги въоръжилъ добре и тръгналъ съ тѣхъ изъ България... Заловенъ отпосле, като шпионинъ, Раковски пише отъ Котелъ на Мустафа бея. Този го освобождава (както се помена по-горе), завежда го при военния министъръ, после и въ кѣщата си. Започнали приготовленията за свадба по байрама.

Водейки се нататъкъ отчасти по Ч. Попова, Адженовъ разказва, какъ Раковски ходѣлъ редовно на джамия; какъ изпратилъ пари на попъ Христа, който служилъ при българската черква, да му купи пушки, ятагани, пищови, силиахи, дрехи — все по 12, както и 15 оки баруть, 25 оки крушумъ и едни най-хубави дрехи, съ сѣрма обшити, за войводата; какъ два-три дни до байрама се престорилъ на боленъ и останалъ въ кѣщи, когато другитѣ отишли на джамия; какъ „отворилъ долапа и събралъ всички книжа Мустафови относително съдружието имъ (за завдигнати книжа говори и Раковски, въ писмото си до Дайнеловъ отъ Бѣлградъ!); какъ взелъ сбогомъ отъ девойката, като ѝ казалъ, че „отива при единъ докторъ да се покаже и пакъ ще се завърне“; и какъ отишелъ при попъ Христа, а после при момчетата, които очаквалъ до разсѣмване край Босфора...¹

Адженовъ е повлиянъ за края на разказа си очевидно отъ Горски пѣтникъ, гдето сѣщо има подобно изчакване при Босфора: „Край море стои разпаленъ... българинъ единъ младъ войвода.“ Но главно той преразказва чутото отъ близки на Раковски, които вплитатъ въ романтичната фикция и нѣщо отъ истинскитѣ спомени на Раковски за търговскитѣ му и приятелскитѣ му сношения съ този Мустафа бей, който става жертва на довѣрието си къмъ българина-авантюристъ.

Б. Петровъ сѣщо тѣй дава ухо на подобни слухове въ

¹ Ив. Адженовъ, ц. с. 27, 33.

роднинската срѣда на Раковски и разказва чутото отъ Киро Стояновъ, което се отклонява отъ разказа на Ч. Поповъ и Адженовъ само въ подробноститѣ, този пжть по-обилни. Именно, загриженъ да изнамери срѣдства за горската си чета, „изобретателниятъ умъ“ на Раковски разрешилъ лесно и този въпросъ. „Единъ день, когато всички отъ дома на Мустафа бея били въ джамията, Раковски останалъ въ дома заедно съ векиль-харча на Мустафа бея — арменецътъ Гарабетъ. Въ това удобно време Раковски изпратилъ Гарабета да му купи тютюнь, влѣзълъ въ стаята на Мустафа-бея, грабналъ чантата съ паритѣ, въ която били и разнитѣ разписки на бея, излѣзълъ бързо на двора, възседналъ оседлания атъ и се отправилъ за Кумъ-капусу. Тамъ слѣзълъ отъ коня, извадилъ записитѣ отъ чантата, намѣрилъ своя записъ, скжсалъ го, сжщото направилъ и съ още други записи за 6 милиона гроша. които Мустафа бей ималъ да взема отъ разни лица, взелъ намѣренитѣ въ чантата 220 руски полимпериаля, а чантата захвърлилъ на страна, и се отправилъ за Едирне-капусу. Като стигналъ тамъ, далъ ата на едно турче да го държи, а той отишълъ въ града при скрититѣ другари отъ четата.“¹

За пълнота на този родъ устна традиция въ свръзка съ предисторията на четата отъ 1854 г. ще добавя, че и въ споменитѣ на по-старитѣ котленци се е очувалъ разказътъ за бѣгство отъ Цариградъ и завличане на чужди пари. Гана Балабанова, 78 годишна и близка роднина на Раковски, ми разказваше презъ 1930 г. въ Котелъ, „какъ турски паша билъ завелъ Раковски въ харема си, искалъ да го жени за момичето си, и какъ Раковски взелъ пари, купилъ си конь и забѣгналъ отъ Цариградъ.“² Все въ Котелъ чухъ и за една друга кражба на пари, въ свръзка съ Браилския заговоръ на Раковски отъ 1842 г. Роднинитѣ на Кръстовича подхвърляли на баба Нанка, сестра на Раковски, при махленска свада: „Ами ти съ кого, съ Раковски ли ще се хвалишъ? Хайдутина, гдето открадна елмазения пръстенъ на Стефанакевица (жената на Ст. Богороди), та го изпждиха!“ П. Р. Славейковъ, въ своитѣ биографски бележки за Раковски, които почиватъ на този родъ устна документация, също говори за подобна простѣпка на автора на Горски пжтникъ, само че скжпоценниятъ брилянтенъ пръстенъ, който Раковски продалъ за 5 хиляди гроша (съ тѣзи пари той се разплатилъ въ Цариградъ и забѣгналъ за Браила), билъ не на жената, а на майката (Кира) на князь Богороди...³

¹ Б. Петровъ, ц. с. 68—69.

² М. А., Изъ миналото на Котелъ 29.

³ Б. Пенева, Вестникъ на вестницитѣ, бр 2. София, 7 януарий 1917.

IV

При една тъй жива и упорита устна традиция, която прѣко или косвено може-би възлиза къмъ разказитѣ на самия герой въ тази любовно-хайдучка нувела, ние сме въ недоумение, кое да признаемъ тамъ за истина и кое за измислица и груба мистификация. Защото, ако въ полза на частица отъ истината говорятъ несъмненитѣ връзки на Раковски съ Мустафа бея и неразрешената до сега гатанка съ въоръжаването на четата, противъ споменитѣ като достовѣрна история се изпрѣчватъ всички анекдотични подробности, лишени отъ каква и да е правдоподобностъ. Най-малкиятъ недостатъкъ на тѣзи подробности се крие въ разногласието на свидетелитѣ. Ние прекрасно можемъ да допускаме една изходна версия — освобождението на Раковски съ помощта на Мустафа бея и проекта за женитба въ дома му — безъ да се смущаваме отъ тъй обикновеното въ подобни случаи различие на впечатления или на спомени, особено когато тѣзи спомени сж минали презъ нѣколко уста. Но дали тази изходна версия има нѣщо общо съ самата истина? Дали освобождениятъ по пхтя отъ Шуменъ за Цариградъ Раковски намира убежище тъкмо у своя гонителъ по-рано, независимо отъ любовната история, и дали тъкмо чрезъ безскрупулно присвояване на чуждата каса Раковски се сдобива съ срѣдствата за екипиране на четата си? Или пъкъ тази история за завдигането на чуждитѣ скжпоценности и пари е съчинена по-късно отъ ревниви последователи на Раковски, които въ стила на хайдучкитѣ народни пѣсни, съ тѣхнитѣ чести обири на царска хазна или на сараи, искатъ да обяснятъ една тъмна страница отъ образуването на хайдучката дружина въ Цариградъ?

Всички нувелистични разкази и предположения биха били излишни, ако Раковски бѣше изпълнилъ проекта си за една автобиография и бѣше развилъ точка 54–56 отъ скицата за нея, гдето само споменава хайдучката чета отъ 12 души. „Изнамѣрение на срѣдства за това горско воюване и проч.“¹ Въ писмото си до Ив. С. Ивановъ отъ 1858 г. Раковски не развива повече тия точки, а само бѣгло отбелѣзва: „Отъ тамо (Стара-планина, гдето благополучно се освободилъ отъ стражата) тайно непознатъ ся управихъ въ Цариградъ и къту чюхъ че рускїи войски минжли Дунава, събрахъ абіе 12 избрани момцы българи, и кату гы заклѣхъ въ святое причастіе чрѣзь священи български лица, трыгнахмы отъ Воспора за Старж-планинж добре убржжени.“²

Ясно е първо, че Раковски е билъ освободенъ още докато

¹ Срв. по-горе, 28.

² Съчинения на Г. С. Раковски 4, 17.

пжтува за Цариградъ, а не при пристигането си тукъ, както повествува нѣкои любители на сензации; и ясно е второ, че Раковски заклева четата си предъ български свещеници, за едного отъ които, попъ Христо, споменатъ отъ него, говорятъ и останалитѣ свидетели. Дали Раковски би загатналъ въ точка 54–56 на Житието си епизодитѣ, които се обработватъ после тѣй фантастично, не знаемъ, но че и тукъ, както и при епизода съ участието въ дервишкия орденъ, Раковски би проявилъ голѣма сдържаностъ, въ случай че би имало нѣщо вѣрно въ историята за дъщерята на Мустафа бея и за завдигането на чантата на тогова, не подлежи на съмнение. Раковски не би могълъ да признае открито действия, които излагатъ на критика морала му и сериозността му. Колкото и привърженикъ на принципа „цельта оправдава срѣдствата“, той би почувствувалъ голѣмо стѣснение да изповѣда дрѣзката си подигравка съ една мома и безогледната си злоупотреба съ довѣрието на единъ баща. Освенъ, може би, ако би намѣрилъ смѣлость да иска оправдание за грѣха си — въ името на една идея, възвишена и чиста, която го тласка къмъ изневѣра и жертви на честъта му. Но, това е въпросъ на възможности, и само проститѣ аналогии къмъ толкова автобиографски признания на провинения и заблуди нѣма да ни освѣтлятъ върху дѣла или намѣрения на Раковски.

Важното е едно: Раковски изнамира по нѣкакъвъ необикновенъ способъ срѣдствата за четата си, понеже обикновенитѣ начини сж изключени. И доколко свидетелитѣ улучватъ истината чрезъ ония странни разкази за харема на Мустафа бея, остава абсолютно несигурно. За всѣки случай, ако не бѣше ималъ надежда да намѣри скривалище, ходатай и избава у Мустафа паша или у другъ нѣкой високъ покровителъ, Раковски едва ли би се решилъ да се запжти следъ спасението си въ Стара-планина тъкмо за Цариградъ. Защо не поема пжтя назадъ, да се прехвърли въ Влашко, а трѣгва за столицата, гдето има вече може-би донесение за двойното му престжпление: шпионажъ и убийство на военна охрана? Нѣщо сигурно му подсказва, че въ Цариградъ не е всичко загубено за него и че може да очаква нѣкаква рехабилитация. Какъ достига до нея и кжде прекарва — скритъ, както бележи въ скицата на Житието — не знаемъ. Има тукъ една тайнствена точка, която ни очудва толкова повече, че наскоро Раковски може да намѣри доста значителни срѣдства, за да се облѣче самъ въ хубави турски дрехи и да облѣче и въоржжи цѣлата си малка чета. Мустафа бей изпжква предъ въображението ни като неволень виновникъ и като трагикомично изкупление на хайдушкия походъ.

Като не се впускамъ въ по-нататъшенъ критиченъ разборъ на преданията, бихъ изтъкналъ тукъ само противоречието въ съобщенията за качества на видното лице, което

спасява Раковски, тъкмейки го за свой зеть. Докато Ч. Поповъ и Ив. Адженовъ сочатъ Мустафа бея като предприемачъ, влиятеленъ предъ военния министъръ или султана, Ф. Симидовъ го прави, безъ да го именува, началникъ на особена служба при самия султанъ, — чрезъ което внася новъ фантастиченъ елементъ въ цѣлата и безъ това доста мъглява история. Доколко пъкъ съобщението на В. Стоянова за отвеждане на заловения Раковски при самия султанъ, който се оказалъ силно заинтересуванъ да види тогова „предръзъкъ гяура“ живъ (а не да го чуе посѣченъ или обѣсенъ), е случайна измислица, или пъкъ волна вариация къмъ разказа на самия Раковски за подобно отвеждане при султана на заловения въ заговоръ Георги Мамарчовъ, неговъ вуйка,¹ сжщо не може да се реши. По-вѣроятно сочи второто предположение, при което Стояновъ ще се е възползувалъ направо отъ познатото прочувствено изложение за мартирологията на Мамарчова въ Горски пѣтникъ.

Напусналъ веднажъ опасния Цариградъ и поелъ своята хайдушка хеджра, Раковски излиза отъ кръга на легендитѣ, съ които го забулватъ първитѣ мемоаристи и биографи, за да стѣпи на сигурна историческа почва. И въ дневника си отъ планината и въ други писма той става отъ тоя моментъ по-съобщителенъ, щомъ дѣлата му за напредъ само го издигатъ и препорѣчватъ. Той нѣма вече какво да губи въ оценката на патриотитѣ; наопаки—всичко му създава оня ореолъ на безстрашие и самопожертвува не за отечеството, който събира около него най-чиститѣ идеалисти между емиграцията и въ самата България. А когато въ усамотението си извънъ България подири сюжетъ за една героична поема, способна да вдъхне борческа воля у младитѣ, споменитѣ му ще го възвърнатъ къмъ преживявания и настроения на горското пѣтуване отъ лѣтото на 1854 г., чиито предпоставки се долавятъ тѣй трудно по достигналитѣ до насъ предания и документи.

София, 3 мартъ 1937.

¹ Г. С. Раковски, Горски пѣтникъ 240. Срв. Изтупленъ дервишъ 45.